

САВА КРИЛАЧ

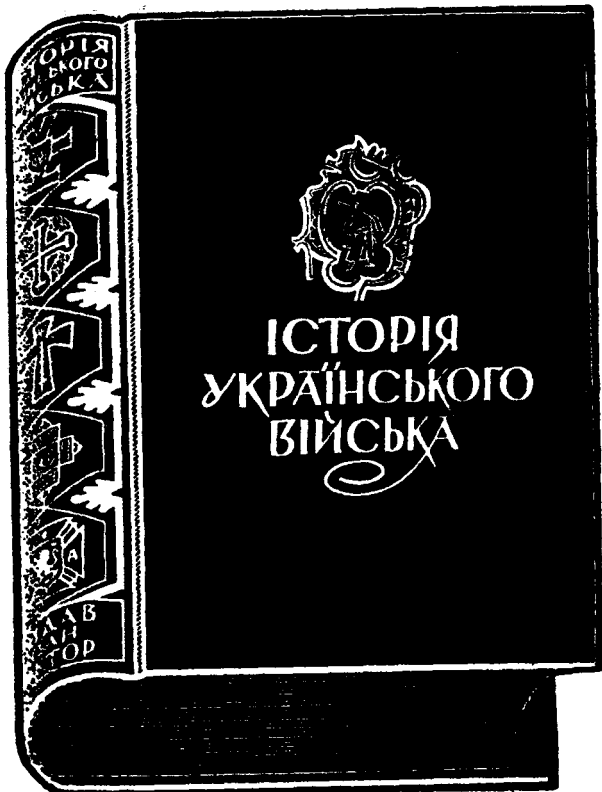
САМОСТІЙНИК

Повість

К
П
Д
К

ВАРТІСНА КНИГА ДЛЯ КОЖНОГО

ВЕЛИКА КНИГА понад 800 сторін і 500 світлин, мал. карт боїв, кольорова ілюстрація українського війська. Величнна книги 10x7x2,½ цалів. Мистецька оправа в полотно зі золотими витисками. ЦІНА \$15.00.

Виспадає:

UKRAINIAN BOOK CLUB LTD.
278 BATHURST ST.,
TORONTO, ONT., CANADA.

UKRAINIAN BOOK CLUB

BOOK No. 22.

SAVA KRYLACH

INDEPENDENT

Novel

Part I.

IVAN TYKTOR PUBLISHER

19 — TORONTO — 55

КЛЮБ ПРИЯТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ

КНИЖКА 22.

САВА КРИЛАЧ

САМОСТІЙНИК

Повість

Частина I.

diasporiana.org.ua

ВИДАВЕЦЬ ІВАН ТИКТОР

19 — ТОРОНТО — 55

Обкладинка Мирона Левицького

PRINTED BY

DIOCESAN PRESS, 278 BATHURST STREET, TORONTO, ONT., CANADA.

П Е Р Е Д М О В А

Сава Крилач... Хто з львов'ян не пам'ятає тієї оригінальної постаті, такої відомої у Львові в епоху між двома війнами? Височезний біблійний дід - патріярх із сивою бородою й густими бровами, оригінал і дивак, збирач зел і знахур, мисливець і рибалка, — та над усе незрівняний оповідач. До нього, неначе до легендарного діда - характерника, липла тодішня львівська молодь, жадібно слухаючи прецікавих оповідань із тількищо вщухлої української визвольної війни. Не було, мабуть, у Львові громадських зборів, політичної маніфестації чи культурної імпрези, де понад головами всіх присутніх не видніла б характеристична голова Сави Крилача. Але найчастішим гостем був він у редакціях львівських українських видавництв. Його оповідання, статті й спогади друкувалися майже в усіх українських журналах та часописах, зокрема ж у виданнях пресового концерну Івана Тиктора „Українська Преса”, де Сава Крилач був постійним співробітником.

Сава Крилач — літературний псевдонім. Правдиве прізвище письменника — Людвик Сідлецький. Як старшина армії УНР, Сава Крилач пройшов разом з цією армією весь хресний

шлях боїв і відступу аж на західньо - українські землі. Тут він проживав до другої світової війни. Хвиля большевицького заливу 1939 р. витиснула Саву Крилача і з цього останнього клаптика української землі. Роки 1939 — 1941 проводить він на еміграції в Кракові й Переворську.

Німецько - большевицький зудар 1941 р. і німецька окупація України викликала серед українців у Галичині й на еміграції рух на східньо-українські землі. Але проникнути туди було надзвичайно важко, а втриматись там, то й поготів, бо німецьке Гестапо виявилось гідним наслідником московського НКВД, жорстоко переслідуючи й винищуючи смільчаків. Тож зрозуміло, що на таке діло йшли здебільшого люди молоді. Але, на диво, серед них був і сивоголовий юнак — Сава Крилач. Обов'язок патріота й туга емігранта заслонили перед очима Сави Крилача всі труднощі й небезпеки такої мандрівки. Замість здійснення своїх мрій, багато з тих, що „ходили на схід”, зустріли смерть. Згадати б тут тільки Телігу, Ольжича, Рогача, Ірлявського й ін. Та ще більше їх пропало взагалі без вісти, і невідомо, чи гестапівська або емведівська куля прорвала їхнє життя, а чи караються вони ще десь на безмежних просторах тюрми народів. Між ними і Сава Крилач. Ще весною 1943 р. були про нього відомості з Полтави. Після здобуття Полтави большевиками ніяких вісток від Сави Крилача, звичайно, не було. Попавши між

нешадні німецько - большевицькі жорна, Сава Крилач загинув безслідно.

Ота жменька фрагментів — це, на жаль, все, що залишилося з біографії Сави Крилача. Невідома навіть дата ні місце його народження. Щоб зберегти принаймні пам'ять про цього письменника на майбутнє, ми й видаємо друком оцю його повість. Рукопис повісти у 3-ох части-них п. н. „Самостійник” майже чудом зберігся впродовж 15 років в колишнього співробітника В-ва „Українська Преса”.

Але не тільки пошана для пам'яті письменника була причиною видання цієї книги. Позна-йомившись із „Самостійником”, читач перекона-ється, що цей твір має чималу вартість. Події, тут описані, відбуваються в Україні на Слобо-жанщині в роках 1907 — 1908. Це часи майже не помічені сучасними українськими письменни-ками, і вже в тому заслуга Сави Крилача, що він кинув жмут світла на цю, досі як слід не просліджену, сторінку нашої історії. Стихійне назрівання національної свідомости серед селян-ства й політичної думки та дії серед провідної верстви тодішнього українства — це головна тема твору. Неабияку вартість мають і численні побутові картини — насамперед з селянського й інтелігентського побуту в Україні того часу, а далі з життя тодішніх наших засланців у Си-бірі. Яскраво висвітлено теж і методи понево-лювання, якими послуговувався царський режим в Україні. Вони майже такі ж самі, як і сьогодні,

а жандармський ротмістр Шепталов чи становий пристав Фельштинський подібні до теперішніх слідчих МВД та їхніх посіпак. Це актуальна сьогодні пригадка, що не від Леніна, а від Андрія Боголюбського починається боротьба України з Москвою.

Усі ці проблеми автор з'ясував не в сухому одноманітному викладі, але, оформивши їх у рямці цікавої сюжетної розповіді, змалював кольористу картину тодішнього життя в Україні.

І тому, видаючи цю повість, ми сподіваємось, що цим не тільки виконаємо наш обов'язок супроти пропавшого безслідно письменника, а й дамо в руки наших читачів цікаву й корисну книгу.

Редакція.

*Світлій пам'яті Гнатка, мого
найкращого друга й товариша,
поляглого лицарською смертю
на сімнадцятому році життя під
Малином на Київщині в серпні
1919 року.*

І. Т Р У С

Душна, тьмяна херсонська ніч.

Богдан Северинович Корч-Зеленський саме відклав на нічний столик книжку, що читав її „до подушки”, загасив світло й почав поринати в сон. Думки йому плутались у якісь невиразні образи, що насовувалися один на одного, пливучи каламутною хвилею...

Раптом наче щось торкнуло його в бік. Не порушуючись, розплющив очі й чутко вслухався в ніч.

Темно. Майже непомітним чотирикутником зазначається на чорному тлі стіни відчинене. в сад вікно Чутно, як дорогою наближаються якісь ресорові вози.

Напружене почуття небезпеки обгорнуло Зеленського. Безшелесно підвівся на ліжку й у тій же самій хвилині почув якесь підозріле шелестіння в бузках під вікном. Одночасно почулося тупотіння багатьох ніг на рундукових східцях і голосний стук у вхідні двері. Босоніж хутко підійшов до вікна й помітив напівзакриту бузком темну людську постать з крісом. Стало ясно, що це нічний наскок поліції й що дім щільно обставлений.

Блискавкою усвідомив собі, що нема великої небезпеки, бо ж нічого особливого витрусити в нього не зможуть. Занадто був обережний, щоб залишати на ніч удома щось нелегальне. Єдине, чого не встиг сьогодні винести з дому — це чимала пачка видань

РУП, що їх йому принесено було вже ввечері, і пачка ця лежить у сусідній кімнаті, де спить його дружина з дітьми.

Уже ніколи щось із тим зробити — треба негайно пустити непроханих гостей, щоб не будити в них особливих підозрив. Уся надія на дружину, якій треба дати якнайбільше часу, щоб устигла впоратись із пачкою...

Похапцем накидаючи на себе барвистий халат, відчинив двері до жінчиної кімнати і при світлі нічної лампадки побачив, що вона не спить і сидить на ліжку.

— Мамо, маємо трус, — промовив спокійно, майже весело. — Весь дім щільно обставлений сторожею...

Хутко попрямував до вхідних дверей, де все голосніше стукали.

— Хто там?

— Це я, пристав Фельштинський, — обізвався солодкий знайомий голос станового пристава*). — Прошу ласкаво відчинити, Богдане Севериновичу.

Зеленський відсунув засув, широко розчинив двері й чемно промовив:

— Дуже радий несподіваним гостям. Тільки прошу вибачити мені — я просто з ліжка...

— Але ж, що ви, що ви, шановний Богдане Севериновичу? — заговорив ніяково пристав. — Це ми повинні прохати в вас вибачення за те, що насмілились вас турбувати в такій пізній порі. Нам це дуже

*) Поліційно-адміністративний урядовець.

й дуже неприємно, але що зробити? — обов'язок службовий! Ми маємо наказ зробити у вашім домі трус. Дозвольте вам представити: пан ротмістр Сергій Іванович Шепталов, пан віцепрокуратор Антон Йосипович Преосвященський.

Нестарий, чорнявий, з блискучими очима жандармський ротмістр брязнув острогами, салютуючи по-військовому. Високий, з розчісаною на два боки сивуватою бородою віцепрокуратор зняв капелюха й увічливо поклонився.

— Богдан Северинович Корч-Зеленський! — представився в свою чергу господар, увічливо подаючи їм за чергою руку. — Радий познайомитися з панамі. Милости прошу до господи.

Увійшли до великої вітальні, де перелякана служниця тремтячими руками засвічувала столову лампу.

— Прошу ласкаво сідати, — показуючи на вигідні крісла, запрошував Зеленський, на якого обличчі неможливо було помітити нічого, крім ввічливости господаря, що вітає милих йому гостей. — Мотре! — звернувся до служниці. — Постав самовар і подай до їдальні вечерю. Всіх людей, що приїхали з панамі, нагодувати, а коням видати обрік і сіно!

— Вибачте, Богдане Севериновичу! — поспробував спротивитись ротмістр. — Ми маємо честь бути у вас у виключно службовій справі й дуже просимо нічим не турбуватись...

— О, ні! — засміявся Зеленський, блиснувши з-під чорного вуса білими зубами. — У службових справах не заважатиму панам, а навпаки, поможу, якщо буде потрібно, але в моїх обов'язках господаря

прошу мені залишити свободу. Ще того не бувало, щоб я та голодом гостя морив! Прошу тільки вибачити мені, що дружина моя не зможе панів привітати: вона не зовсім здорова й до того з малими дітьми... Але поки нам подадуть самовар, не тратьмо часу. Чим можу панам служити?

Вільна й весела поведінка Зеленського впливала трохи ніяково на представників влади. Фельштинський неспокійно совався на кріслі й намагався надати своєму обличчю якнайприємнішого виразу, одночасно уникаючи поглядів присутніх. Віцепрокуратор роблено байдуже дивився просто перед себе невиспаними очима; ротмістр погладжував чорного вуса і, уважно дивлячись в очі господаря, промовив м'яким бари-тоном:

— Нам усім це дуже неприємне, шановний Богдане Севериновичу, що за службовим обов'язком ми примушені непокоїти вас у такій невідповідній годині. Але, що ж зробити? Служба — не дружба, а накази вищої влади мусять бути виконані. Про не зовсім згідну з поглядами уряду вашу діяльність ми докладно поінформовані й тому, щоб оминати непотрібні неприємності й не турбувати вашу родину, може б ви захотіли облегшити нам справу й зразу показати нам те, за чим ми шукаємо.

Зеленський вислухав з чемною увагою, не перестаючи всміхатись.

— Мені дуже прикро, — відповів він просто й спокійно, — що я ніяк не можу вволити вашої волі, хоч і радий би це зробити. Тут якийсь непорозуміння. Ваші інформації про мою нібито якусь небезпечну

чи нелегальну діяльність не відповідають правді. Це правда, що я трохи відмінніх поглядів ніж влада та дивлюсь на світ і на людські відносини може трохи більш поступово, але нічого не роблю, що виходило б за межі легальности і що могло б дати притоку до якогось обвинувачення мене та притягання до відповідальности. В моєму домі нічого нелегального не переховую. Але ви, приїхавши з наказом перевести в мене трус, не можете, покладаючись на мої лише слова, цього не виконати. Тож чи не простіш буде відразу приступити до цієї не зовсім може приемної роботи? Може дозволите, що почнемо з цієї власне кімнати, бо тут, до речі, і моя бібліотека. Потім обшукаєте за чергою інші й на закінчення кімнату моєї дружини, де вона спить із малими дітьми. Щоб діти не нарobili крику зо сну, ми їх тихенько перенесемо до вже зревідованої моєї спальні. Думаю, що проти цього нічого не матимете. А небезпеки, що хтось міг би щось винести, нема, бо все, бачу, добре заздалегідь обставлене вартою...

Шепталов швидко глянув на прокуратора.

— Добре, — сказав той. — Думаю, що так буде найкраще. Тільки проситимемо Богдана Севериновича бути весь час присутнім.

Усі попідводились. Зеленський відчинив бібліотечну шафу, ротмістр кивнув на бородатого русявого жандарма, що стояв витягнувшись при дверях, і наказав йому виймати книжки з бібліотеки та подавати на стіл, де почав разом із прокуратором переглядати їх.

Частину книжок, як непевну літературу, відкла-

дали на окремий столик, решту жандарм відносив назад і покищо складав на долівці коло бібліотечної шафи. Тимчасом Фельштинський, на вказівку ротмістра, нишпорив із другим жандармом по всіх кутках великої вітальні, заглядаючи під канапу та під фортеп'ян. Обмацували м'які меблі, уважно оглядали стіни, поміст, кутки, шукаючи, чи не натраплять може на який слід схованки. Зеленський увесь час стояв збоку при столі.

Так перейшли за чергою всі кімнати. Залишився ще тільки покій пані Зеленської з дітьми.

Зеленський увійшов тихо туди, нахилився над ліжечком старшого п'ятилітнього синка, Гнатка, та, ніжно його обійнявши, взяв на руки. Хлопчик, не розплющуючи очей, обгорнув ручками батькову шию.

— Поїдемо, татку? — спитав сонно.

— Потім, синку, поїдемо, а тепер іще поспимо! — відповів Зеленський, вкладаючи дитину на своїм ліжку та вертаючись по донечку, Галю.

Коли взяв її на руки, вона, розплющивши оченята, подивилась навколо й зацікавлено спитала:

— Татку, хто це до нас приїхав?

— Це такі пани. Мають до татка діло, але скоро поїдуть, а донечка спатиме тимчасом із Гнатком на татовому ліжку, — сказав Зеленський, укладаючи маленьку побіч синка. — Обійми його, доню, і лежи тишенько, щоб він не плакав.

— Добре, татку, я його догляну.

У цю хвилину Зеленський побачив, як його дружина обережно вкочує до кімнати дитячу колиску-візочок з найменшою кількамісячною донею. Вона ко-

тила візок і всю, здавалось, увагу скупчила на тому, щоб не збудити дитини. Навіть не глянула на нікого, бо не спускала очей з рожевого личка сонної чорнявої крихітки.

Усі стояли тихо, пропускаючи повз себе візок, і тільки Зеленський помітив, що, переїжджаючи через поріг, візок тяжче, ніж би повинен був, похитнувся на ресорах. Він зрозумів, що небезпечна пачка під дитиною в візку, байдуже-весело поглянув на представників влади й шепотом промовив:

— Ну, ходітьте, панове, діло кінчати.

Усі перейшли до спальні, нашвидку переглянули кімнату і, нічого не знайшовши, знов опинились у вітальні. Тут уже на окремому столі весело шумів самовар, стояли полумиски з холодними закусками, сосієрки, а поміж ними солідна карафка з горілкою. Стіл був накритий на чотири особи. Біля круглого столу, що на ньому були складені заквестіоновані книжки та газети, дижував русявий жандарм.

— Прошу, панове, поки засядете до підведення підсумків вашої урядової праці, — промовив привітно Зеленський, — не відмовити випити з дороги склянку чаю та щось перекусити. Вибачте, що так скромно, але ж я не сподівався...

— Ні, Богдане Севериновичу, — рішуче відмовився ротмістр Шепталов, — покірно дякуємо. Ми мусимо скінчити розпочате діло й від'їхати, бо в нас сьогодні ще багато пильної праці. Вибачте, але мусимо негайно приступити до списання протоколу.

Він сів при круглому столі, широким рухом руки запрошуючи всіх сідати, вийняв з дорожньої ремін-

ної торби папір та канцелярйне приладдя й почав писати протокол. Почав швидко, вправною рукою, проказуючи півголосом те, що написав, та коротко запигуючи Зеленського про його генералії.

Виявилось, що Зеленський вродився 9 квітня 1878 р. в Іркутську на Сибірі, де батьки його відбували кару заслання. Вчився в гімназії, спочатку в Оренбурзі, згодом у Гуляйполі на Київщині, але гімназії не скінчив, бо був із неї виключений із т. зв. „вовчим білетом” за організування в школі нелегального товариства самоосвіти серед товаришів. Учився далі за кордоном. Скінчив у Львові політехніку. Вже шостий рік, як оженився й веде власне господарство ось тут, у Байковичах, на своїй дідизні. Веде взірцеве пшенично-бурякове господарство, велику пасіку, торговельно-промисловий овочевий сад. У справах політичних зовсім ніякої участі не бере, хоч політичним життям цікавиться, чого наслідком є власне його велика бібліотека й численна передплата газет та журналів різних політичних напрямків. Українські книжки й газети читає, бо вважає, що національний український рух — це досить сильна течія, що зможе відіграти згодом велику ролю в державі, і тому слід його всебічно знати...

Кожного разу, коли Шепталов у своїх питаннях вимовляв „малоросійський”, Зеленський, відповідаючи, спокійно казав „український”. Врешті ротмістр не витримав і запитав просто:

— Скажіть, будь ласка, чому ви вперто називаєте все малоросійське неіснуючим у російській мові терміном „український”?

— Ах, це таке просте, пане ротмістре! — свobodно відповів Зеленський. — Я так їх називаю тільки тому, що вони самі так себе звать. То ж і мені трапляється, що хтось чи ненароком, чи таки навмисне, назве мене Зеленецьким, або Зелинським, але я називаюсь і хочу називатись Зеленський і це нікому шкодити не може.

Ротмістр прикро зморщив брови та уважно глянув на прокуратора. Але той продовж усього допиту курив одну по одній цигарки й дивився неморгливими очима десь понад самовар на протилежну стіну. І не пізнати було по нім, чи слухає він, чи думає щось далеке, своє.

— Ну, тепер приступимо до речевих матеріалів, що ми їх під час перегляду ось тут відклали, — промовив урешті ротмістр, беручи в руки першу скраю книжку. — Що це за книжка й чому вона у вас у бібліотеці?

— Це Біблія, Святе Письмо, в перекладі Пулюя й Куліша. Правда, видана за кордоном, але після манифесту 17 жовтня вільно продається по книгарнях і я її зовсім легально купив до своєї бібліотеки, — пояснив Зеленський.

— Добре. Але навіщо вам саме малоросійська Біблія? — запитав ротмістр. — Якщо вас цікавить Св. Письмо, ви б його могли читати по-російському. Є прекрасні переклади.

— Зовсім згоджуюсь із вами, пане ротмістре, але ця книга мені цікава крім змісту ще й тим, що вона перекладена гарною українською мовою, яку я залюбки студіюю.

— Студіюєте?... Ви ж з фаху інженер, ведете ве-

лике сільське господарство... Все це не має нічого спільного з філологічними студіями.

— У нашому хліборобському фаху іноді, як ось зимою, є багато вільного часу і тоді одні п'ють, або в карти грають, а я знаходжу час і на філологію.

Ротмістр замовк і з невдоволеним виразом записав у протокол Кулішевий переклад Святого Письма.

Далі прийшов цілий стіжок видань „Донскої Речі”, що видавала тоді без попередньої цензури, т. зв. „явочним порядком”, різні книжки й брошури суспільно-політичного змісту. Далі „Київська Старина”, львівський „Літературно-Науковий Вісник”, давніші й свіжі газети „Громадська Думка” й „Рада” — та цілий ряд заквестіонованих друків, переважно українських, кілька повістей і забране з кабінету господаря приватне листування.

Кожну річ Зеленський боронив, доказуючи, що вона легальна й не підлягає забороні. Шепталов дещо з них віддавав, але частину все ж записав до протоколу й відклав набік. Відклав також і листи, заявляючи, що після перегляду їх повернуть. По підписанні протоколу Шепталов вийшов з прокуратором Преосвященським до другої кімнати. По короткій нараді вони вернулись і Шепталов звернувся до Зеленського:

— Богдане Севериновичу, ви б повинні разом із нами негайно поїхати до Новомиргороду, щоб там закінчити ваш допит, але ми рішили з Антоном Йосиповичем, — він кивнув головою в бік прокуратора, — з уваги на те, що ви й ми стомлені та невиспані, залишити вас вдома, якщо ви нам дасте слово, що самі

приїдете до станової канцелярії в Новомиргороді сьогодні на другу годину сполудня.

— Я дуже вам вдячний, панове, за виявлене мені довір'я й таке слово вам даю, але з умовою, що тепер, коли все закінчене, не відмовите випити хоч по склянці чаю на дорогу. До Новомиргороду не менше двох годин їзди, а по дорозі ніде й нічого не дістанете, отже прошу до столу.

По хвилині вагання перший Преосвященський подякував і згодився поснідати. За ним засіли за стіл ротмістр і становий пристав. У челядницькій уже давно снідали жандарми та стражники.

За столом пішла звичайна невимушена балачка, що її вміло піддержував господар. Говорили про погоду, про врожай, про лови, про ціни на збіжжя, про годівлю расових звірят, зручно обминаючи навіть натяків на політику або суспільні відносини в краю. Коли вже кінчали снідання, у вікно ввірвався протяжний свист паровика від молотарки. Попід вікна заторохтіли порожні вози, що їхали по снопи в поле. Криваво-червоне на сході небо заглянуло в вікна. Починався робочий серпневий день.

Зеленський провів нічних гостей на ганок і стояв там, поки вони, посідавши у дві поштові брички, рушили в дорогу, оточені кінними стражниками та жандармами. Прив'язані до дишлів поштові дзвінки, звільнені тепер — бо при нічному наїзді були вони німі, щоб не дати передчасно про наїзд знати — почали своєї відвічної пісні, що супроводить у Московщині всякі урядові чинності. В Україні брязкіт такого дзвінка, звичайно, ніколи нічого доброго не віщував.

Зеленський стояв на ганку й повними грудьми втягав у себе свіжий, рососо напоений холодок серпневого погідного ранку. Небо все ширше заливалося червоними, рожевими й золотистими барвами. На ясному тлі сходу блискавкою промайнув невеликий табунець чирят і, описавши круг понад очеретом, зник на плесі за млином. Десь далеко в сивім тумані над ставом незугарно крякнула чапля. На дорогу, що бігла перед домом, пастухи виганяли ситих, одностайної чорно-рябої масти ольденбурзьких корів Зеленського. Повз ганок пройшли, поспішаючи до молотарки, що знов почала гострим свистом їх кликати, дівчата та парубки з граблями та вилами на раменах. Проходячи, здоровили Зеленського, і він їм весело відповідав, кидаючи часом якусь жартівливу заввагу. Пройшов і кінський отаман, Олекса Третяк. Ідучи, неспокійно-допитливо глянув на господаря добрими вірними очима, а той мовчки, також тільки очима, всміхнувся йому, даючи тим знак, що не турбуйся, мовляв, хлопче, все буде добре!

— Татку! — почув із вікна голос дружини.

— Зараз, мати, — відповів. — Веремію, коня! — гукнув, повернувшись до майдану, де порались робітники, запрягаючи до плугів, і ввійшов до хати. На порозі тривожно притулилась до його боку дружина.

— Слава Богу, поїхали. Нічого не знайшли? Бо я ту пачку...

— Знаю, рідна моя! — широко розсміявся. — Знаю... І де в них, дурнів, очі були? Я зразу помітив, що візок через поріг похитнувся, аж ресори пригнулися, а з них жаден на це уваги не звернув... Ти ляж

тепер, спочинь, а я поїду в поле. Обід скажи подати трохи раніше, перед дванадцятю, бо на другу мушу ще бути в них, у Новомиргороді, для закінчення справи.

— Ох! То ще не кінець?

— Дурниця! Не турбуйся; нічого мені не буде — на вечір приїду.

Пішов до своєї кімнати, глянув на двійко маленьких, що обнявшись солодко спали на його ліжку, глянув на порожній уже візочок і хапком почав одягатись. За десять хвилин, уже вмийтий і бадьорий, вхідив до сіней, насовуючи набакир смушеву шапку. Але тут зустріла його молода, біля сороклітня, його теща, вічно заклопотана, щоб усім, а особливо улюбленому зятеві, догодити.

— Ні, ні, Богдане, ти ж голодний! — заговорила, заступаючи йому дорогу. — Зайди тільки на хвилиночку, хоч щось перекусиш. Ну, прошу тебе, це ж одна хвилиночка, я все наготовила.

— Чудні ви справді, Буню! — засміявся Зеленський, цілуючи їй руку. — Хто б справді подумав, що я аскет та заморюю себе голодом. Я ж уже поснідав із тими „ловцями”, що то їм випала, за московською приказкою, „охота страшная, да участь горкая”...

Буня дивилась на нього переляканими, покірними очима, але не піддавалась.

— Що ж ти там з'їв у таким немилім товаристві? Ти ж навіть і своєї улюбленої кави не випив. Ну, прошу ж тебе, ходи, хоч її випий.

— Оце правда! — весело згодився Зеленський. — Дякую, що нагадали про каву. Хай буде по-вашому.

Увійшов до їдальні й похапцем, не сідаючи, випив запашне питво з густими вершками, заїдаючи пухкою, ще гарячою булочкою з маслом. На решту приготовленого сніданку навіть не глянув, хоч як Буня його гаряче припрошувала. Подякував і попростував до дверей. Уже в дверях обернувся до дружини:

— Приїде візком Омелько. Віддай йому те...

За хвилину мати з донею бачили його з вікна, як пружкою ходою підійшов до осідланого сивого огиря, що його вже перед ганком цупко держав при самих вудилах Веремій, а той басував, шулив вуха, нетерпляче бив копитами та намагався вхопити зубами за кошухову руку. Зеленський спокійно підійшов до коня, взяв його з Веремієвих рук, поплескав по шиї, щось промовляючи, і раптом стрибнув у сідло. Кінь скочив, але стягнений сильною рукою тільки присів, а Зеленський повернувся до вікна, що з нього виглядала дружина з матір'ю, і широким рухом послав їм рукою цілунок. Вмить рвонув із місця та зник за рогом найближчого будинку.

Притулена одна до одної мати й донька дивилися мовчки туди, де зникла на баскому сивому огирі ця чорноборода, в заламаній козацькій шапці, в сірому козацькому жупані їх укохана людина, шалена, дивна людина, що стільки завдавала їм горя й турбот, стільки коштувала їм сліз.

Увірвався він сім літ тому несподівано, як весняна буря, в їхнє тихе одностайне життя. Оселився в недалекому сусідстві й почав учащати. Він був незвичайною появою насамперед для батьків Йоанни.

Батько зразу уподобав його за його веселу вдачу,

за добре розуміння хліборобських справ, за замилювання до коней, за шалену їзду, за те, що був незрівняним стрільцем та ловцем. Мати — за його видатну інтелігенцію, за вміння весело й цікаво оповідати про різні речі. Разило їх обох його „хлопоманство”, чудний, мужицький чи козацький одяг, якась незрозуміла прихильність до селянства й часто гострий осуд тієї шляхетсько-хліборобської середньої верстви, що до неї вони й він сам належали. Батько не розумів цього й не дуже тим турбувався, задовольняючись приємним товариством веселого гостя, і дуже тишився, коли, бувало, особливо зимою, почує жваве баламкання причеплених до шиї стяжних коней балабонів Зеленського, коли той рум'яний, з сивими від морозу вусами та бородою вскочить до хати, відірве його від остогидлого вже пасіянса, потягне з собою на порошу слідити химерні заячі заскоки, що тонкою мережкою позначили вночі непорочну снігову пелену снігу. Зеленський умів читати та розбирати це заплутане й не всякому зрозуміле дивне письмо, що ним значить хитрий заяць свою дорогу до денного захисного спочинку в снігу. Або поїдуть на об'їздку жовтої лисички. А інколи до когось із сусідів на преферанса. За це все любив Зеленського батько Йоанни.

А мати? Та якже було їй, заклопотаній господарством та дітьми, в далекому від залізниці й міста глухому селі, не любити цього химерного та небуденного юнака, що як струмок запашного свіжого подиху з якогось іншого світу, влітав у понурі нудні покої похиленого від старости, нєпривітного двору, наповнював його веселим реготом, барвною мовою, цікавим

оповіданням. Часом сідав до старого фортепіяну, співав приємним баритоном веселих і бадьорих пісеньок, або й таких, що треба було вважати, щоб хто, бува, не підслухав та кому не доніс. А то, сперши підборіддя на руку, починав оповідати про якісь дивні, дивні речі, що діються або мають діятися на світі, про якісь змагання, про якусь десь далеку боротьбу за ідеали, за волю... Оповідання ці переплітав часто деклямацією з Шевченка, Міцкевича, деклямацією творів, що їх під той час ніде добути й почути не було можна. А то знову починав оповідати про комічні та веселі, безжурні витівки студентські, жарти, комерси*), про львівську оперу Геллера, про драматичний театр Павликовського, про комедію та оперету Мишковського...

Як же їй було не любити й не ждати його відвідин?

Про саму Йоасю, а особливо про те, що вона колинебудь може стати дружиною Зеленського, таки ніхто не думав. Раз тому, що вона ж була ще зовсім дитина, а друге тому, що обое панство Полоцькі давно вже змовились із багатими своїми родичами нафтопромисловцями на Кавказі, що подружать її з їхнім прибраним сином, парумільйоновим дідичем.

Тому то наче грім із ясного неба вдарив у паню Полоцьку, коли одного літнього пополудня вона ввійшла до вітальні, де сидів Зеленський та читав Йоасі якусь книжку. Зеленський тоді встав і, держачи Йоасю за руку, весело й зовсім звичайним тоном сказав:

— Як добре, що пані надійшли, власне ми з Йоа-

*) Комерс — студентська гулянка-забава.

сею, порадившись, вирішили вас повідомити, що ми через рік поберемось.

Яка тоді страшна сцена наступила! Пані Полоцька вже не пам'ятає, що тоді йому говорила. Знає тільки, що рішуче заявила йому, що цього, покиль вона живе, не буде, та просить його негайно й назавжди залишити її дім. Пам'ятає також, як він дивився їй увесь час просто в очі, трохи згорда всміхаючись, врешті сказав:

— Мені дуже прикро, пані, що я вам не подобаюсь, але це не може бути перпоною до нашого з Йоасею подружжя, бо ж я не з вами маю дружитись. Розуміється, кожний господар має право відмовити небажаному гостеві гостину в своїм домі, і я до того приготований, але не думайте, пані, що це перешкодить нашій постанові. Ми напевно подружимося.

А потім глянув на заплакану й перелякану Йоасю й м'яко промовив:

— Не плач, дитинко — все буде добре.

Уклонився й вийшов.

А за три тижні зникла Йоася з дому. Який жах! Написала зо Львова, що мешкає там із сестрою Зеленського й ходить на якісь курси. Богдан також у Львові, ходить до університету на філософію... Що було робити? Погнівались старі Полоцькі, пожурилися, заплакали, а на весну написали до одиначки, що прощають, просять, щоб приїхала до батьків шити виправу, бо згоджуються на її шлюб із Зеленським.

І ось уже шостий рік минає. І любий він, і страшно з ним, і тяжко-тяжко. Такий він веселий і добрий, такий бравий і здібний, а все по краю прірви ходить,

веде справи, за які не то на Сибір попасти, а й головою накласти зовсім легко, і нічого з ним вдіяти не можна. Такий він м'який, згідливий і уважний — здається, все з ним можна б зробити, але тільки до тієї межі, за якою ця його „хлопоманська” примха починається. Там йому перечити і не пробуй. Як сталь блиснуть очі, гляне так, що тобі аж заціпить і слова вимовити не смієш. А якось сказав: „Так мусить бути й коли б хто слотів мене в цій справі зрадити — вб'ю!” І чути було, що справді вб'є. Ох, Боже Милосерний, як же з ним тяжко, як тяжко!

Так думала сперта на підвіконня пані Полоцька, та, мабуть, щось подібне думала й пані Зеленська, бо раптово обійняла матір, притулилася їй обличчям до грудей і гірко заридала.

— Цить же, цить, моя зірочко. Не плач, все ще добре буде. Він ще молодий, буйний. Постаршає, прийде розважність, переміниться, — заспокоювала заплакану доню пані Полоцька, а самій гарячі сльози двома струмками бігли з очей.

— Ох, мамо! Я вже не можу, я вже не можу!... Ох, мамо! Тяжко... Страшно й тяжко...

II. К О Н С П І Р А Т О Р И

Ще на світ не благословилося, ще в дворі Зеленського йшов трус, як з-під млина висунувся малий човник-душогубка та тихо, похапцем попід затінений очеретами лівий високий беріг Висі поплив рікою. Пристав човник три верстви нижче, під навислою над

водою старою вербою напроти Омелькового городу в Крамаровій. Темна постать вистрибнула з човна й попрямувала мокрою стежкою поміж пахучими коноплями, поміж картоплею та бур'янами до захованої в садку хати.

Омелько Лисий спав на полу на ряднині, підклавши кулака під голову, коли враз почув тихий стукіт у вікно. Відразу звівся з постелі й вийшов з хати. Перед ним виринула з темряви висока постать з розкуйовдженою чуприною та з веслом у руці.

— Ти, Марку? Що чувати?

— У Корча в домі трус. Пристав, жандармський офіцер, прокуратор, чотири жандарми, шість стражників і врядник*). Заїхали опівночі, обставили двір щільно. Наші хлопці позалягали в городі, стежать, чи не дасть Корч знаку, то може б і той... Тільки наших усього п'ятеро. Пришліть ще пару хлопців, може, будуть потрібні. Я зараз до Петроострова, до Родіона.

— Скажи Родіонові, хай нишком сидять, тільки начувають та будуть на випадок наготові. До мене хай малого Чаленка зараз прише, — стиха промовив Омелько Лисий і зник у хатніх дверях.

Марко Рибалка подався до човна й за хвилину гнав його поміж очеретами в бік Петроострова, а Омелько, накинувши наопаш свитку, почимчикував годинами в село.

Ще сонце не зійшло, як не тільки на Байковецькому хуторі та у Витязевій, але й у Крамаровій і Пет-

*) Старший поліцей.

роострові вже люди знали, що в Зеленського був уночі трус, та, мабуть, нічого не витрусили, бо Зеленського не арештували.

Парова молотарка гула в степу, пожираючи кидані один за одним в барабанне горло житні снопи. Два барабанщики в темних окулярах, що хоронили від пороху очі, широко розводили руки, хапали величезні, вже з розв'язаними перевеслами, снопи, що їх подавали чотири подавальниці, розміреним рухом розпускали їх і давали в барабан. А той пожирав снопи, гаркотів мов оскаженілий, а коли на мить не ставало йому поживи, люто вив порожніми бичами, неначе пристрасно й нетерпляче жадав нових жертв. Тоді гукали барабанщики на подавальниць та возіїв, що низу, з возів, кидали на високий поміст снопи:

— Да-ва-ай! Да-ва-ай!

Довкола молотарки кипіла робота, як окріп у горшку. У великих туманах полов'яної куряви та дрібного пилу, запнуті з головою хустками жінки поспішно вигортали граблями з-під машини полу, що її зараз же зачепленою одним кінцем драбиною горнули й волоком тягли конем до полов'яних ожередів два хлопці. Щохвилини підбігав інший хлопець із другим конем, що тягнув за собою мотузяну сітку. Зручно закидав сітку на велику копицю соломи, що нестримним потоком сипалася з соломотряса, відчеплював коня з орчиком, відбігав із ним набік і підносив високо вгору руку, подаючи знак, що готов. Тоді чоловік, що стояв на величезнім солом'янім ожереді при дерев'янім коловороті з просиленою через нього довжелезною грубою кодолю*), обертався й гукав ку-

дись поза ожеред: „Рушай!” Кодола напружувалась і з-під молотарки виповзала величезна копиця соломи та сунула перш по землі. тоді починала повзти по боці ожереду вгору аж до коловорота. Одночасно видно було, що поза ожередом підтюпцем тягне четверо коней другий кінець кодоли в степ.

— Го-ов! — гука ожередник біля коловорота.

Коні стають і одночасно з ними зупиняється в своєму поході на ожереді копиця соломи. Чотири ожередники враз скидають із неї мотузяну сітку й починають довгими дерев'яними вилами розкидати з неї солону по ожереді. Хлопець по цей бік скирти вже тягне бігцем одним конем і сітку і кодолу до молотарки, а погонич чвірки по той бік ожереду вже чвалом вертається на первісне своє місце, щоб за хвилину по новій команді „рушай” тягнути на ожеред нову копицю соломи.

З другого боку молотарки, наче водяні струмки, пливе ринвочками на три сорти сортоване зерно в почеплені на гострих гачках до ринвочок мішки. Дві при них дівчини. Як тільки сповниться зерном котрий з мішків, зупиняють засувкою зерно, відчеплюють повний, причеплюють на його місце порожній мішок, а того відвозять набік до ваги. Тут інші дівчата важать їх по п'ять пудів у кожному. Перший сорт зашивають шпагатом, складають в яруси — ці мішки ввечері поїдуть на залізницю до Плетеного Ташлика. Другий і третій сорти по зваженні й зав'язанні два парубки вкидають на парукінний биндюг і відвозять по

*) Кодола — груба линва.

п'ятнадцять мішків до переробленого на магазин му-
рованого колишнього млина. Там пустять жито на
віялки та млинки.

Підстаркуватий, широкоплечий, сутулий коваль
і машиніст в одній особі, Полянський, на високих, кри-
вих як у кіннотчика ногах похожає від паровика до
молотарки й назад, червоними від вічного диму очима
пильно стежить за справністю обох машин та загаль-
ним ходом молотіння.

Обличчя Полянського дивно нагадує злого буль-
дога: верхня губа глибоко йому запала через вибиті
під час кування коней верхні зуби. Чудернацько стир-
чать йому з-під носа руді, мов щетина вуси, а на них
заходять з-долу міцні, жовті зуби. Присипана куря-
вою сивувато-руда пристрижена борода щетинуватим
колом оточує обличчя, викликаючи враження, що на
шию пана Полянського заложено охоронний бульдо-
жий нашійник.

Не вважаючи однак на свій зовнішній вигляд, По-
лянський має веселу й добродушно-жартівливу вдачу,
як і всі майже ковалі, легко впадає в гнів і готовий
до гвалтовних учинків. Як раптово запалюється, так
само хутко вистигає й легко вертається до свого ста-
лого добродушно-веселого настрою.

Полянський панічно боїться всякої влади, зокре-
ма поліції, і сентиментально закоханий у Зеленського,
якого знає вже більш як двадцять літ, ще з тих часів,
коли найманою молотаркою молотив збіжжя під Но-
вомиргородом на хуторі пана Северина Зеленського,
Богданового батька, старого сибіряка.

Сьогодні Полянський як не свій. Коли на світанку

розпалював паровика, раптово почув поштові дзвінки під двором Зеленського. Здрігнувся й неприємний мороз пішов йому по плечах. Вдивився в той бік, побачив дві поштові брички в оточенні гуртка озброєних кіннотчиків, і серце в нім похололо.

— Догрався!... — подумав тривожно. — Гей, Боже Милостивий! Що ж то тепер буде з його господарством та малими дітьми!

Дарма напружував зір, щоб побачити, чи везуть Зеленського, коли в ранішнім сутінку переїздили віддалік шляхом. Не зміг побачити, чи був Богдан поміж ними. Заспокоївся трохи, коли надїхав із хутора Ларівон-водовоз і почав запрягати до воза з бочкою.

— Що там було? — спитав його непевним голосом.

— А що ж могло б бути? — всміхнувся Ларівон. — Обскочили вночі двір і весь хутір, обставили всі входи й виходи, нікому навіть із челяді на двір вийти не дали й потрусили. Щільно шукали, та нічого мудрого не знайшли, бо самі назад поїхали.

— А він?

— Сказав коня сідлати, а сам снідає. Повернись, проклята, — вважаючи розмову за вичерпану, гукнув Ларівон на білу кобилу.

Полянський уважає, щоб не було перерви в праці. Як тільки помітить, що біля молотарки стоїть у черзі менше, як два вози з снопами, приступає до паровика, сягає рукою до свистка й гука гострим свистом: „сно-пів, сно-пів, сно-пі-пі-і-ів!”. На цей поклик підтюпцем підїжджають навантажені „гарби”. В степу

робітники хутче накидають снопи на вози. Порожні гарби швидше під'їздять до кіп.

Над'їхав на сивому англо-арабі й сам Зеленський. Легко та струнко сидів він у козацькому, злегка сріблом крашеному сідлі. Здавалось, що злився в одно з гострим, чудовим огиром. Обидва браві й нервові, обидва повні молододї енергії та нестримної праги гону й дії, творили образ, наче б із однієї з розкиданих у степу високих могил з'явився на своїм сивім громаку давній запорізький ватажок і шукає соколиним оком, чи не загляне де мишкуючого в степу поганця, щоб скочити до нього та в шаленім чвалі змахнути з пліч голомозу голову.

Коли, бувало, Зеленський переїздив своїм Сивим чи то селом, чи містечком, чи шляхом, оглядалися за ним зустрічні люди й довго дивились, поки не зчез їм із очей. Усі знали, що для них обох немає броду, ні застави: Сивий перепливав у найширшому місці в повільну ріку, а через тини, рови та провалля перелітав у розгоні, мов на крилах. А любилися один з одним — кінь та його пан — „як рідні брати”, як казав Веремій, молодий, але незрівняний фурман Зеленського, що запряженою встяж чвіркою вмів риссю переїхати в ярмарок через містечко, нікого не зачепивши.

Зеленський сплигнув з коня на бігу, кинув поводи Ларівонові й весело гукнув у бік гомінкої молотарки:

— Боже поможи!

— Спасибі! Поможи Боже й вам! — відгукнули йому всі ті, що або почули або по його рухові пізнали, що він їх здоровить.

Стиснув Полянському руку, коротко спитав, як іде

робота, чи не замало возів або робітників. Хвилину поговорив з кінським отаманом, Олексою Третьяком, щось йому рукою показуючи в бік чотирилемішних плугів, що оддалік копи підорювали стерню. Обійшов молотарку навкруги. Підставив руку під ринвочки, що ними пливло зерно в мішки, уважно розглядав кожний з сортів зокрема й упірнув у жахливу полов'яну куряву. З повною жменею полови відійшов набік і, пересипуючи на легкому вітрі полови з руки на руку, шукав у ній зерна. Тоді взяв у руки жмут соломи, вибрав із неї кілька обмолочених колосків і мняв їх руці, провірюючи, чи нема й тут необмолоту. Полянський з добродушною іронією зорив за ним від паровика, широко всміхався та мурчав під носом:

— Чорта лисого знайдеш, не зерно, пане мій дрібнесенький! Хіба не Полянський при машині?

Зеленський, немов би почув через гуркіт та гомін цю його тиху заввагу, бо раптово обернувся в бік Полянського та приязно йому всміхнувся. За хвилину побачили люди, як подався своїм Сивим у степ.

З двору принесла Мотря в плетенім із лози кошику сніданок Полянському. Традиційно під час молотьби посилали з двору машиністові сніданок, обід і підвечірок, хоч би він і на місці жив та вів своє господарство, як на цей раз було саме з Полянським. Він сів на скрині з слюсарським начинням і пив двірську каву. Мотря одійшла тимчасом до дівчат, що працювали при мішках, та сіла на одному з них.

— Ну, слава Богу, не забрали нашого Корча! — обізвалась до неї чорнява огрядна молодиця, що саме засилювала шпагатину в ухо довгої на п'ядь кривої

з плескати кінцем голки. — А ми вже було потерпали за нього. До нас зараз із-півночі прибіг Кирик та дав знати, що барбоси*) в дворі трусять. Мій Юхим негайно побіг туди й усю ніч перележав у бур'яні в саду, за ними зорячи. Славу Богу, що тільки тим обійшлося.

— Еге! — жваво почала Мотря. — Не такий наш Корч, щоб їм зараз у руки дався. Трусили, бодай їх трясця трусила, до самого ранку. Нас у челядні, а хлопців та дівчат у казармі та стайні, де кого застали, позачиняли й варту приставили. Не дали й за поріг ступити, поки трус ішов. Мені було сказано самовара поставити й вечерю подати тим чортам. Понесла я кип'ячого самовара в покої, дивлюся, нишпорять ті їхні старші по кімнатах, а він собі веселий, балакає з ними й усміхається безжурно. Тоді подумала я собі: „ Не такий він, щоб вони йому раду дали, хорони його Пречиста Мати!” — І що скажете? Так і поїхали з нічим, понажирившись...

— А ну там, розбалакалась! — гука, поснідавши Полянський. — Забирай посуд та чвалай назад! Баяндраси будеш тут розводити!

— — — — —

Зеленський вихопився на високу могилу, що тут на найвищій горбі століттями царювала над степом та над широкою долиною Висі. Зупинився на самім вершкуну. Сонце вже височенько підбилося вгору й починало припікати. Свіжий степовий легіт повівав із півночі. Далеко, далеко було видно долину аж по обрій на південнім заході й низьку площину по той бік Висі.

*) Погордлива назва поліції.

Он по той бік, у кучерявих садках тулиться невеличке село Витязева, де вродилася й виросла Богдана нова мати, а поза двірським садом іскриться в сонці широким плесом солоне озеро. Тепер обмаль у ньому води й тому лежить воно в широких рямах білої блискучої соли. А далі, ліворуч, по цей уже бік, Мала Виска, очеретами та лозами обрямована, вливає свої скупі літні води у Вись. За нею, по цей же таки бік, на далекім горбі махають почорнілими крилами крмарівські вітряки. Праворуч, по той бік Висі, блищить у сонці біла церковця Веселого Кута, а ще далі, наче замикає собою долину, велике село Петроострів.

Вись — стара межа давніх запорізьких земель. Це той кордон, що відмежовував колись невільну городову Україну від вільної запорізької держави. По цей бік ніколи не знали люди ні панщини, ні економського нагая. Ще й досі правий беріг Висі звать люди „польським”, а тих, що по той бік живуть, „польщакками”. Відколи вже минулася ота лихої пам’яті Польща, вже наче б то й забули про неї люди, а ще її ненависне ім’я покутує в назві, а ще по хатах вечорами люди оповідають собі примерклі вже згадки про тяжку ляцьку неволю, про знущання та здирства, про „очкове”, „рогове”, „подимне” й „подушне”, про жидів, що церкви від польських панів в оренду брали та тільки за велику платню їх людям відчиняли, чи то щоб Службу Божу відправити, чи дитину охристити, чи похорон відбутти або шлюб узяти.

Довго дивився Зеленський на відвертий перед ним простір родючої, благословенної, кров’ю поколінь политої рідної землі. Розгорнув широко рамена, мов би

хотів ними обійняти все, що було перед ним, і зітхнув із повних грудей:

— Гей, мати моя, земле свята! Де тієї сили, де тієї великої любови та віри взяти, щоб підняти тебе із сліз неволі, з кайданів приниження та дати тобі твою власну силу, волю, честь?...

Похилив голову й задуманий рушив ступою в долину. Над'їхав до плянтації цукрових буряків, що зеленим килимом стелились на кілька гін аж до берегів Малої Виски.

— Боже поможи, діду Власе! — привітався з буряковим лановим Папушняком, що працює вогор-тав із повних солодкої липкої меляси жолобків налиплих там шкідливих нетлів та всяких метеликів, що налітали на світло ліхтарів та топилися й липли в мелясі.

— Спасибі! — привітно всміхнувся дід Улас. — Поможи й вам Боже! Наловилося за цю ніч крилатої рибки в жолобки. Та не всім цієї ночі в ловах пощастило, — додав, показуючи жовті щербаті зуби з-під стрижених сивих вусів.

— Про кого це ви? — перепитав Зеленський.

— Та про тих... — кивнув убік головою дід, наче кудись показував. — Про тих, що прив'язують за серце до дишля дзвінки, коли приїжджають, щоб не плакали, бува, а відв'язують, як уже ік лихий матері їх цесе, та квілять тими дзвінками, неначе прокляті каїнові душі.

— Еге, то ви вже знаєте, що в мене гості цієї ночі були! — здивувався Зеленський. — Хто ж це вам сказав?

— Ех, як би так усе добро знати, — оминаючи просту відповідь, сказав Улас, — а лихе й непрохане з вісткою прибіжить і спати не дасть, серед ночі збудить та лякатиме.

Зеленський нічого не відповів, поволі повернув коня й поїхав ступою в бік саду та пасіки, що були в самім кліні, де сходяться Мала Виска з Виссю, закриті від північних вітрів горбком та кучерявою дубиною.

У пасіці йшла жвава робота. Дід Кіндрат, кремезний, високий із коротко пристриженою сивою бородою та вусами підкурював міхом один за одним рямкові вулики, здіймав з них верхи, виймав із надставок залиті золотим медом, іще непозапечатунані соти в рямцях і клав їх у готові гнізда на візок, що його підкочував за ним худорлявий, але меткий хлопець із смішно викривленою запухлою губою, бо його вже зо три бджоли сьогодні вжалило. Коли виповнювався рямцями візок, вони обидва котили його до дерев'яного критого соломою куреня, де вигонили центрифугою мед із рямців та зливали його в бочки. Спорожнені рямці відвозили назад у пасіку та вставляли на місце. Коли були саме в курені, залунав далекий, довгий свисток при молотарці. Він давав знати, що настав час на півгодинну перерву на сніданок.

— Ну, хлопче, ходім до діда Мацієнка снідати, — сказав коротко дід Кіндрат, замкнув двері на засув і попрямував аж над воду в сливняк, де був курінь діда Мацієнка, сторожа саду й баштану.

Ідучи до саду, минали обсаджений кукурудзою та соняшниками паруморговий баштан. Опецькуваті,

темно-зелені тумани, білі астраханські та подовгасті зелено-рябі одеські кавуни, лежали громадами, один біля одного серед прив'ялого гудиння, пахучі дині-дубівки жовтіли праворуч, а понад краєм баштану гордо випинали свої роздуті круглі черева жовто-гарячі, зелені й білі гарбузи. На межі стояв випряжений, наполовину навантажений кавунами віз, а в холодку під возом сидів чорнявий парубок, що приїхав по кавуни, та снідав таки криваво-червоним кавуном із хлібом.

— Куди повезеш? — поспитав, минаючи його, дід Кіндрат.

— До машини, на обід людям, — відповів той байдуже.

Дід пройшов іще трохи і, підвівши очі вгору, почав стежити, як у тихому повітрі понад його головою, наче гнаний вітром золотий дощ, пролітали з дзвінким гудінням цілі хмари бджіл. Одні хутко прямували горою на Вись на пожиток, інші, обтяжені солодкою здобиччю, повагом летіли просто до пасіки. Дід Кіндрат уважно й побожно стежив за їхнім летом, потім перевів очі на великий лан гречки-онупрійки, що біліла далеко внизу по той бік Висі, мов широко розлита сметана.

— Це вже останні гречки й останній цього року пожиток! — промовив стиха, не знати, чи сам до себе, чи до хлопця, що стояв за ним. — Ще з тиждень покрутимо мед на машині, а тоді вже й до зимівлі доведеться пасіку готувати.

Рушив спроквола далі. Внизу біля самої води сидів під своїм примітивним куренем, сплетеним абияк

із галуззя та критим сухим бур'яном, старезний дід, Іван Мацієнко. В сухій кістлявій руці держав він довгу копістку та помішував нею якусь юшку, що кипіла в завішеному на дротяний гак над вільним багаттям казанку. Легкий подув, що йшов від річки, раз-у-раз закручував їдкий дим та навертав його дідові просто в ніс. Дід морщився, сердито відвертав заплакані очі, вставав, покрехтуючи, перекочував коротку колодку, що сидів на ній, на другий бік багаття й знову сідав. Не встигав сісти, як їдкий димок знову повертався в його бік та сивим серпанком оповивав його срібну голову. Дід нетерпляче махав рукою й напівгнівно, напівдокірливо звертався до диму, немов до когось живого:

— Ну й чого ти до мене сьогодні присікався, прости Господи? Що я тобі зробив такого, що мені до решти хочеш старі очі повиїдати? Іди собі геть на болота, на очерета та відгонь комарів від очеретяного діда! Ну й чого тобі тут треба? Ось не даєш навіть поговорити з чоловіком, — обернувся до Марка Рибалки, що сидів тут же на другій колодці та посмоктував коротку люльку. — Що це я казав? Ага, про старого пана Шепельського, хай із святими царствує. Справедливий був пан. Го-го! Не було на ньому людської кривди, ні сліз. За панщини нікого не то не вдарив, не то не казав бити, як інші робили, а й пальцем не рушив. Йй-бо, правда! І панщину тую немов робили, немов і не робили. Як кому зручніш було, так відробляв. Не так, як в інших. Наш пан Шепельський не такий був, е, ні, не такий! А було в нього п'ять паничів, як соколів. Веселі та прудкі. Все з рушницями по ста-

ву та по болотах, бувало, і днюють і ночують. Нераз і я з ними ходив. Співають, було, регочуться, барашкують усе літо. А до людей звичайні і привітні, — звісно, такого батька діти. А стріляли! Хе-хе! Мабуть, і наш теперішній Корч, дай йому Боже здоров'я, вже який на весь повіт стрілець, а й той би так не встругнув. Бувало, старший панич, що його чомусь Басарабом прозивали (студентом був у Києві, хай із святими царствує), то той, було, вийде над озеро, а дурні чайки скиглять та налітають та в'ються над головою, а він, як уже настогиднуть йому, скине рушницю: бах! — і вже чайка летить на землю. Тільки голова та крила, а самої чайки нема, бо він не дробом — кулею бив. Всю на шматки куля розірве.

— Ну, і що з ними, куди поділись? — поспитав Марко, вистукуючи об закаблук люльку.

— Гей, Боже милостивий! Куди поділись? — дід Мацієнко підвів угору бліді очі та поплямкав беззубими губами. — Куди поділись?... Як настала ото воля, то приїхав і до нас, у Витязеву, якийсь царський чиновник. Не заїхав до пана, як би то годилося, не поспитав дозволу, а сам самовільно сказав людей на сход зігнати. Побігли ми до старого пана: „Так і так, — кажемо, — скликує нас якийсь начальник на сход. Кажуть, маніхвеста царського читатиме про якусь то волю чи що? То що робити, милостивий пане?” А пан засміявся та й каже: „Та йдіть же, дурні. Чому не послухати, коли щось добре та мудре чоловік хоче громаді розказати?” От ми й пішли. Довго говорив він, та мало що ми второпали, бо дуже по-вченому говорив. Ото тільки зрозуміли, що в панів ми досі в не-

волі були, а тепер, каже, цар змилосердився, порівняв вас з панами... Дарує вам, каже, цар по три десятині землі на власне. Панщини вже, каже, до віку не робитимете і панів не слухайте ніяк. Як покличе пан на роботу, хай платить, скільки скажете, а якщо вдарить кого, або хоч вилає, то в суд подавайте — його й у тюрму запроторити можна. Ото такого наговорив та й поїхав, з паном і не побачившись. От напав на нас усіх страх. Хто хоробріший з молодших, радіє, каже: „Кришка панам, краще жити нам буде!” А хто постарший та розумніший — полякались, самі не знають, що робити. От і пішли ми всі до нашого пана. Сидить він на рундуку, люльку на довжелезнім чубуку покурює. Прийшли ми, поклонились. Іван Дубець, молодий тоді був, з сяжень мабуть зростом, мало що від нашого пана нижчий, виступив уперед, поклонився та й каже: „Милостивий пане! Ось нам прочитав присланий від самого царя начальник царського маніхвєста про волю. Панщини вже нам не робити, і по три десятини землі цар нам на власність дарує і з панами нас цар порівняв...” А пан слухає та й сміється і гніву ніякого по собі не показує, тільки каже: „Ану, Дубче, ходи сюди на рундук”. Похолов Дубець, але таки лізе на рундук. „Стій тут, — каже пан — і не рухайся”. Дивимось усі, що то буде, самі не знаємо, чи не вперіщить пан Дубця отим чубуком за його незвичайні слова. Встає пан, підходить до Дубця з чубуком, але не б'є. Став поруч Дубця, дивиться на нас усіх і сам сміється. „Ану, — каже — дивіться, чи порівнявся вже Дубець зо мною?” Дивимось ми: і який то Дубець високий був, а панові ледь-ледь до вуха сягає. „Ще тобі,

синку, порости треба, може, коли й порівняєшся". Почервонів Дубець, як той рак в окропі, та очей не зведе. А пан сміється та до нас усіх: „А може, котрий із вас зо мною порівнятись хоче? Виходьте — поміряємось". Мовчимо всі, мов води в рот понабирали. А пан тоді питає: Кажеш, Дубче, цар по три десятині вам дарує на власність? А чию ж то землю він вам дарує, га?" -- „Та панську, — ледве вимовив Дубець, — таки тут у Витязевій. — „Оце так, — каже пан. — Легко чужу землю комусь дарувати. А ось що я вам, люди добрі, скажу. Я дуже радий, що вам слобода вийшла. За те, що мій батько хотів ваших батьків слободою наділити, його на Кавказ заслано, де й голову поклав. А тепер сам цар слободу дає, то й слава Богу. Я вас із слободою поздоровляю, і дай вам Боже, щоб ви й справді попідростали та й з панами порівнялися: Але це, мабуть, не скоро ще буде. А коли вже мова про землю, каже, то це таке діло: подарував вам цар по три десятини моєї землі, а я вам ще по чотири десятини дарую". І що ти скажеш? Сам знаєш, що в нас у Витязевій наділили по сім, а не як усюди, по три десятини землі. Він таки поїхав у Звенигородку та приписав людям іще по чотири десятини землі. Та як приписав! За ті три десятини ми й досі казні викуп платимо, а за ті чотири й шага не заплатили. Так, як сказав, так таки зовсім задурно таку землю людям подарував. Отакий був старий пан Шепельський!

— Ну й куди ж він подівся, отой ваш щедрий пан? — всміхнувся Рибалка.

— Куди подівся? А куди ж йому було й подітись, як не в Сибір помандрувати? — продовжував

старий Мацієнко. — Ото після тої слободи наскочило начальство із салдатами на двір. Пана і панію забрали та запроторили в Сибір, двір розграбували. Старшого панича, що то все у вишиваній сорочці ходив, того Басараба, що я вже казав, десь аж за Києвом піймали та й там і вбили. А тут залишився наймолодший панич Шепельський. Та він уже не був для людей добрий. „Убили, каже, через вас мого брата та й батьків моїх запроторили, тепер, каже, я з вас і шкуру поздіймаю”. Помер він. А землею тепер Корч володіє, бо мати Корчева, то таки дочка старого пана Шепельського. І вона в Сибірі була...

— Що, діду Йване, готова юшка? — поспитав Кіндрат, надходячи. — Що так розбалакався? Давай снідати.

— А ти що так умалився? — невдоволено відказав дід Мацієнко. — Діду та й діду! Та й тобі вже, не боже, не до Великодня, а до Різдва йде. Ну й снідайте з Богом. Юшка з риби готова, Маркові ось дякуйте, що ятер рано потрусив, то й юшка добра. А ось у курені кавунців пара, з росою з баштана взято. Снідайте з Богом на здоров'я.

Хруснули сухі галузки на стежці в сливняку. До куреня наблизився на своїм Сивім Зеленський.

— Хліб та сіль!

— Спасибі, просимо! — відповіли всі, підводячись.

— Ні, спасибі, я вже поснідавши! — відповів Зеленський і чомусь пильно подивився на Марка Рибалку.

Той узяв у руки своє весло й рушив стежкою в сливняк. Зеленський сперся ліктем на сідло й знов:

— Ну, як там, діду Йване, шкоди ніякої не було в кавунах або в саді? Скільки дівчат сливки сьогодні рве?

— Бог милував, пане. А дівчат восьмеро сьогодні та Остап із возом при сливках.

— Ну й гаразд. На вечір хай Остап із звітом до мене прийде, — сказав Зеленський, розпростовуючись у сідлі. — Ну, бувайте здорові. А в вас у пасіці все гаразд? — звернувся до діда Кіндрата. — Сьогодні їду в город, то до вас не заїду вже. На вечір дайте знати, скільки зважите меду за цей день.

Повернув коня і зник у сливняку, звідкіль і приїхав.

Як тільки закрили його найближчі дерева, круто повернув праворуч і поїхав понад самим оброслим лозами та очеретом берегом Висі, мокрою грузькою стежкою. Раз-у-раз схилився аж до сідла й руками відгортав убік нависле над стежкою вербове гілля, бузину та калину.

Сильно пахло тут м'ятою, багном та татарським зіллям. В гушавині рогами та очерету чортихалися понад водою задиркуваті очеретянки. З тяжким лопотом крил підірвалася десь близько за очеретяною стіною качка-крижень або кряка, перелякано крякнула та подалася десь далі.

Дігнав Марка Рибалку, що босоніж у закачаних до колін штанях ішов спроквола, не оглядаючись, стежкою, наче б і не чув за собою коня. Так якийсь час посувалися поруч себе мовчки. За хвилину Марко почав говорити стиха байдужим одноманітним голосом:

— Омелько сказав прислати йому Чаленка. Ро-

діон ще на світанку поїхав через Ерделівку до Хмелевої. Цієї ночі пограбували там монопольку й убили стражника, що був за ними погнався. Здається, це глodosькі „демократи”*). Родіон поїхав перевірити, чи не було часом із ними Каленика, бо вже четвертий день, як кудись самовільно пішов і револьвера не віддав, як було наказано. Кажуть, що й на вас нахвалявся. „Не має він, каже, права нас обеззброювати та ліворуцію спиняти. Чого заліз поміж нас? Це наша народня справа, зась йому до нас. Хай, каже, оминає мене, бо буде йому те, що й Зарубі”...

Зеленський уважно, хоч назверх зовсім байдуже, слухав, аж сказав коротко:

— Омелько хай зараз сполудня привезе до двору кошик яблук та зайде до моєї дружини. Ти з Чаленком добре дбайте, чи не появиться Каленик. Якби ви його здибали — хай прийде опівночі на Зачепиху. Хочу з ним віч-на-віч говорити. Чаленко дасть мені знати.

— Добре, батьку! — так само стиха сказав Марко й пішов далі.

Зеленський круто повернув коня вліво і просто через калинові кущі та верболози переїхав упоперек сад і виїхав горою до дороги. Аж дорогою повернув до двору.

— Як Зарубі... — всміхнувся гірко до власних думок. І став перед його очима мов живий небіжчик Заруба, що його минулої осені застрілили в його ж таки домі члени його власної бойової „п'ятки”, коли, за

*) Так селяни звали всяких революціонерів того часу.

наказом Зеленського, зажадав від них видачі зброї з приводу самовільного бандитського нападу й пограбування старого карачунського священика. Так. Може, це й великий гріх узяв він на свою душу, озброївши та навчивши вбивства молодих, завзятих і розмріяних селянських хлопців, щирих, але не досить приготованих до довготривалої, такої відповідальної збройної акції, що вимагала великої посвяти, великого почуття відповідальности, дужих характерів та чистих душ. Зорганізовані в „п'ятки”, за взірцем польських ле-пеесівських боївків, мали вони бути й певне були б добрими дріжджами для більшого збройного повстання. Але коли в наслідок нездатности принагідного вождя севастопільського бунту моряків, лейтенанта Шміта, бунт цей залито потоками крові, щезла тоді надія, якщо й не на всенародній зрив, то навіть і на більшу збройну революційну боротьбу, якій би можна було надати характер національно - український. Йому стало ясно, що збройна акція втратила всякі підстави своєї доцільности й треба було її ліквідувати. Але не було це таке просте. Зорганізовані в бойові п'ятки хлопці засмакували в крові при виконуванні кількох замахів на занадто „щирих” представників адміністрації та пограбували кілька монопольних горілчаних крамниць з метою добути грошові засоби на організацію. Тепер вони не могли вже спокійно перебувати в бойовій бездіяльності та вернутись до щоденної праці. З дня на день деморалізувались і врешті почали на власну руку та користь грабувати й убивати. Так згинув платничий ярорівської цукроварні, що віз кільканадцять тисяч рублів зо Шполи в Ярошівку на

виплати, так пограбовано в Карачунці старого священика, в Чернечім багатого селянина...

Свідомий небезпеки такого вироджування бойових політичних акцій, Зеленський рішив зліквідувати свої боївки та запрягти їх до освітньо-пропагандивної праці. Тільки одного, що вбив Зарубу, покарано своїм судом на смерть, а два непокірні, що й далі залишились бандитами, скоро вскочили в руки поліції та згнули на шибениці. Вже здавалося, що це нездорове та небезпечне явище опановано. Аж тут Каленик...

Зеленський здригнувся й холодок пробіг йому по плечах.

— Чи справді такий кінець жде кожне необачне та невчасно розпочате лицарське діло?

Саме під'їздив під браму свого хутора. Назустріч батькові біг вибриком розсміяний п'ятилітній Гнатко, а його босі ніжки майже по кістки погрузали в м'якому сіро-жовтому пілі, що грубим шаром лежав на дорозі та золотою курявою здіймався за борзими підскоками втішеного хлопчини.

За червоними штахетами зільника вголос плакала молодша Галочка, а їй вторувала не менш голосним та нетерплячим скімлинням гладкошерста, шоколядової масти лягава Мушка, дарма намагаючись скинути передніми лапами гачок при фіртці. З розчиненого вікна визирнуло й раптово зникло стурбоване обличчя пані Полоцької: вона бігла на рятунок розплаканої внучки.

— Татку! Татку! — підбіг малий аж до самого коня. — Візьми мене.

Зеленський раптово схилився й умить виніс до

себе на сідло любого синочка. А той став перед батьком і обняв його за шию.

— Повези мене, але так, як ти знаєш, так, як „сивко-бурко, віща кавурко, стань передо мною, як лист перед травом!” — просив і тулив бліде личко до чорної батькової бороди.

— Добре, синку! Обійми ж мене міцно за шию й добре держися, щоб не впав!

Перекинув поводі в праву руку й обняв лівою тільки хлопчини. Вже повертав коня, коли від фіртки надбігла з Галочкою на руках схвильована пані Полоцька й почала благати:

— Бійся Бога! Залиши ж дитину! Де ж ти бачив, щоб таку малечу брати на такого коня? Ох, я так за нього боюся. Залиши, на милість Божу, дитину!

— Страх, це жіноча, а не козака прикмета, люба Буню! — відповів їй весело Зеленський. — Правда, синку? Ми ж з тобою не жінки, а якісь то ніби козаки, і тому не жахаємось коня. Ми тільки трохи переїдемося, Буню, і зараз повертаємось.

— Ой, то хоч помаленьку їдьте! — благає пані Полоцька. Знає, що не вдержить зятя, отже намагається хоч можливо зменшити „небезпеку”, що, на її думку, нависла над головою її внука.

— Поволеньки, поволеньки, Буню. Зовсім ступою поїдемо! — заспокоював Зеленський, вдержуючи дугою рукою Сивого, що вже почав нетерпляче танцювати. А сам скося поглядав на притуленого до нього хлопчину та з усміхом моргав до нього одним оком.

Рушили спроквола. Сивий нетерпляче перебирав ногами, пориваючись уперед, але Зеленський міцно

стягав поводи й примушував його йти танцюючою ступою. Гнатко тулився до батька, міцно затискав на його шиї рученята та пристрасно шепотів йому в саме вухо:

— Татку! „Сивко-бурко, віща кавурко. Сивко-бурко, віща кавурко...”

— Добре, синку, тільки за воловню заїдемо, щоб не лякати Буні, бо ж вона страшенно боїться, щоб її скляний короленко не впав з коня та не розлетівся на дрібне череп'я.

Обидва щиро засміялись і так спроквола виїхали на дорогу та заїхали за воловню, де вже їх Буня зовсім не могла бачити. Тоді почула раптовий тупіт шаленого чвалу й різкий радісний Гнатковий скрик.

— О Боже Милосердний! — зашепотіла побілілими губами, з розпукою поглядаючи в той бік, та тремтячою рукою одщиплювала гачок при фіртці, наче б хотіла бігом пуститися за ними навздогін. — О, Боже Милосердний! О Свята Мати Христова! Рятуйте їх, рятуйте! Погубить він дитину! Або його уб'є, або скалічить. О Боже! Що ж це він із нами виробляє!

Немов гонені осіннім вітром хмари, тремтячі думки холодним туманом в'ються через голову пані Полоцької. Хоча б оце бідне, безсиле, слабовите дитя врятувати! Він його погубить, напевно погубить! То ж воно й уродилося вже таке бліденьке й слабе. Голівка все йому болить. А дивиться такими сумними, сумними сіро-блакитними материними очима. Таке воно якесь поважне, задумане й мудре. Всі, хто тільки його від самого уродження, було, загляне, жаліють бідну кволеньку дитину. Всі, було, кажуть: „Ця мудра, слабо-

вита дитина не з цього світу. Не побуде довго..." І тільки він один, цей шалений батько не бачить цього! Коли раз почув таку мову, як дитині ще тільки два рочки було, вереснув мов скажений так, що всі аж поприсідали: „Брешете! Не слабій він і не хворий, тільки в бабських руках в'яне, бо вони його мало не під скло від сонця й вітру ховають та обгодовують такою гідотою, що й доросла людина мусіла б від того заслабнути! Від сьогодні під свій його беру присуд та зроблю з нього козака, що всіх за пояс заткне". І зробив своє. Взяв бідну дитину на око й не спускає з нього. Від снігу до снігу заборонив йому панчішки та черевички взувати. Заборонив його в холод тепло одягати, а шийку теплою хустиною обгортати. Заборонив давати йому солодку та делікатну страву. Годує його чорним хлібом та звичайним борщем з кашею. Обгодовує навіть непочищеними з лушпини яблуками та всякою сировою зелениною. Возить його скрізь із собою: і на сідлі, і в бричці, скрізь, куди сам їде. Бере таку дитину з собою у Київ і в Одесу. Волочить по ловах, десь по болотах та лозах за качками. Чи ж може витримати таке жахіття слаба дитина? Погубить він його, погубить!...

Сльози струмками бігли по лиці стривоженої Буні й навіть не зауважила, як пустила з рук Галочку, і та вже чималий шмат відбігла від фіртки, прямуючи дрібними ноженятами в бік, де щезли батько з братіком та куди вона сама рада б за ними побігти. Спіткнулася об покинену на дорозі цеглину, впала носиком у порох і зайшлася голосним плачем.

Ш. ЗАБУТІ ПРЕДКИ

А батько з сином вихопилися в шаленім чвалі, що їм аж дух спирав, на високу могилу, ту саму, що на ній уже був сьогодні рано Зеленський. Спинилися. Розпалений Сивий дріботів на місці. Мушка з вивішеним червоним язиком, що з нього рясно скапувала слина, лягла обік задихана, а вони обидва поважну поміж собою вели розмову:

— Татку, чи в цій могилі лежать козаки?

— Лежать, синку. Лежать ті, що маму свою від напасті боронили й голови свої за неї поклали.

— А та їхня мама померла? Де вона лежить?

— Мама не померла, синку. Мама ось довкола нас. Он, он, — на всі боки, далеко, далеко, аж по крайнебо й ще далі. Все це, що тут навколо бачиш, вся оця земля — це козацька й наша, моя й твоя мама, наша батьківщина, наша Україна.

Гнатко повагом і пильно дивиться батькові в очі. Він же знає, що батько навіть коли жартує, то все правду каже. І тепер вірить йому, але не може добре зрозуміти, що ж це за така велика мама-земля. Але тепер більш його цікавлять ті козаки, що в могилі лежать. Питає отже:

— А козаки, татку, тільки в цій могилі лежать? А в отих он далеких могилах хто лежить?

— В одних лежать козаки, в інших давні лицарі, витязі, князі або славні отамани...

— А який то витязь був у Витязевій? — перебиває йому Гнатко, дивлячись на другий бік Висі, де в кучерявих садах криються білі хатки, а за ними бли-

щить у сонці білою стрічкою обрямоване солоне витязьке озеро.

— Цього вже ніхто не пам'ятає, мабуть, дуже давно це було. Але мусів то бути дуже славний лицар і витязь, коли так названо село і всю землю довкола села. Може, то був якийсь наш давній предок, пра-прадід, бо ж це наша дідизна! — повагом відказує йому батько.

— А може, он у тій ген могилі лежить той витязь, наш прадід? — показує Гнатко на далеку, по той бік, гостру високу могилу. — Шкода, що ніхто його не пам'ятає! А чи я, татку, буду козаком, чи лицарем, чи витязем, як виросту й буду дужий та сильний як ти?

— Будеш, синку, будеш, якщо тільки цілим серцем любитимеш цю нашу землю рідну й по-лицарському боронитимеш її від напасти.

— А як ніхто не нападатиме, то й не буду? — питає затривожений хлопчина.

— Не турбуйся, сину. Матимеш від кого її боронити. Не забракне тобі тих напасників на нашу землю...

— А чому тепер ніхто не нападає? Бо ти вже й тепер міг би бути лицарем або витязем.

— Ох, синку! І тепер нападають, і тепер треба її боронити, та я й бороню по силах моїх. Тільки ти ще, синку, маленький і не можеш того бачити.

— То вони нападають вночі, коли я сплю? Збуди мене, татку, коли нападуть. Я хочу побачити це й тобі помагати. Це нічого, що я ще такий малий, але ж хоч трохи могтиму у чомусь на допомогу стати. Навчи мене, татку!

— Навчу, синку, навчу. Будемо обидва з тобою козаками й лицарями. Може, і ми колись поляжемо за нашу матір-землю у високі могили, тільки ти ще підрости трохи, синку, то я тебе збуджу й будемо разом...

Чомусь батько так раптом закашлявся, аж йому сльози виступили на очах, і рушив конем із могили.

— „Сивко - бурко”? — спитав, нахилиючись до синка. — Бери ж мене міцно за шию!

Стиснув коня ногами й похилився в сідлі. Наче гарячим залізом вдарений із-заду, Сивий шугнув уперед і враз пустився шаленим чвалом. Вітер знову зашвистів у вухах, забило дух і летіли вони обидва, обійнявшись, похилені на кінську гриву, наввипередки з вітром.

Пані Полоцька й пані Зеленська почули тупіт божевільного чвалу, посхоплювалися, але тупіт той раптом увірвався та з-за воловні ступою виїхав Зеленський із сином на сідлі. Обидві жінки побігли їм назустріч.

Зеленський, як звичайно, поблискуючи білими зубами з-під чорного вуса, легко зняв з сідла хлопчину й подав його в обійми бабуні. Вона тривожно оглядала розчервоніле від гону личко внука, що з поважним виразом очей трохи пручався, намагаючись стати на землю.

— Чого ти такий червоний? Болить тобі що? — питала схвильована бабуня.

Він став на землю й подивився на неї глибокими, якимись сумними, задуманими очима.

— Болить! — сказав коротко й повернувся йти додому.

— Що, що болить тобі? Скажи, синочку! — стривожено перепитувала пані Полоцька, хапаючи Гнатка за ручку.

— Болить мені, що я ще такий малий, — несподівано для всіх сказав хлопчина, вирвав руку з бабуниної жмені й побіг за батьком, що вже ступав на східці рундука. — Татку, ти не стріляв сьогодні без мене? Ходім стріляти!

— Та де ж би я таки без тебе стріляв! — засміявся батько. — Біжи, розставляй коробочки, я зараз вийду.

Гнатко прожогом побіг до своєї „ловецької кімнати”, що містилася в спальні за ліжком, витягнув звідти три порожні коробочки з сірників і побіг до стайні. Тут на конов’язі — довгим дрючку, що був прибитий до вкопаних у землю стовпців, — поставив насторч, на лікоть одну від одної коробочки й відійшов набік.

Увійшов Зеленський із Галочкою на руках. Вона щось щебетала йому, обнявши за шию, а він з усміхом відповідав їй та підходив до забитого серед двору стовпчика. Від нього до конов’язі було рівно п’ятдесят метрів. Став за стовпчиком і, держачи Галочку на лівій руці та все з нею розмовляючи, підвів праву руку з бравнігом до ока. Три сухі неголосні стріли один за одним луснули в повітрі, і три коробочки одна за одною позлітали з конов’язі. На темній стаєнній стіні появилися серед незчисленних давніших та свіжіших слідів від куль три зовсім свіжі, рівно на лікоть один

від одного на одній лінії. Галочка, що під час стрілів була заплющила оченята та міцніше притулилась до батька, знов почала йому безжурно щебетати.

Гнатко позбирав прострілені коробочки й побіг із ними до своєї „ловецької кімнати”, щоб понанизувати їх на шнурок. На стіні біля його ліжечка були порозвішувані на цвяшках цілі вінки таких попрострілюваних коробочок, що їх щодня прибувало по три. Хіба що батька вдома весь день не було, або виїздив кудись надовго.

ІV. Д О П И Т И

Ротмістр Шепталов ходив швидкими кроками по кімнаті, з рушником на рамені та в розхристаній сорочці, і говорив до віцепрокуратора Преосвященського, що вже вмитий і зовсім одягнений, розчісував перед дзеркалом свою довгу русяву бороду, густо подекуди припорошену срібними нитками сивини.

— Помилуйте, Антоне Йосиповичу! Та я вас запевняю, що якщо не все, то дев'ятдесят відсотків є правди в тому, що містить донос Кораво. Ви ж як досвідчений судовик, неабиякий психолог, порівнюючи факти вчислені в доносі з тими даними, що їх нам пощастило зібрати під час слідства й трусу в Зеленського, мусите бачити, що Зеленський під покришкою свого нібито самодурства та оригінальності є дійсно вождем і головною пружиною тих усіх революційних актів, що діються отут у повіті, а особливо в районі проживання Зеленського, вже майже три ро-

ки. Гляньте: тоді, коли по всій Росії перекодилася революційна хвиля всяких бунтів, страйків, терористичних актів — всі вони мали характер чисто економічно-політичний. Тут же ми бачимо, поза нелегальними брошурами та летючками — що мають характер привозний і що їх можна здібати по всій Малоросії, — спеціально літографовані проклямації чисто сепаратистичного українського характеру. Ці проклямації писані всі одною рукою та одним стилем. Таких проклямацій не знайдено ніде поза цим районом. Провідний мотив їх усіх один: „Геть із чужинцями! Геть із „москалями”, що завоювали й поневолили „вільну Україну!” Ті всі хитро та ехидно підібрані з хохлацького поета Шевченка цитати, що ними пересипані проклямації... Ось дивіться!

Шепталов нервово почав перекартковувати на столі грубу пачку з актами та документами й витяг із неї велику картку, задруковану на гектографі.

— Ось дивіться. Мотто цієї проклямації: „В своїй хаті своя правда, і сила, і воля”. А ось далі читайте: „У нас, українців, відібрано все. Москва знищила нашу славетну державу, позбавила нас нашої влади, нашого війська, школи, мови. Москва завоювала нас і обікрала. Нам заборонено навіть згадувати про наших славних предків, наших великих гетьманів, наших князів, що на весь світ були славні й рівні, а то й вищі від інших королів та царів”... і так далі, і так далі. Ви тільки вчитайтесь, Антоне Йосиповичу, в ці проклямації, порівняйте факти виявлені в доносі Корово, націоналістичний матеріал добутий під час сьогоднішнього тругу в Зеленського, його поведінку, його

го вперте вживання слова „український” — і ви погодитесь, що ніхто інший, як він, є автором тих проклямацій і проводирем місцевого сепаратистичного злочинного руху.

— Ви занадто пристрасно ставитесь до цієї справи, Сергію Йвановичу! — відповів Преосвященський. — Ми зробили несподіваний і докладний трус у домі Зеленського й набрали досить багато матеріялу. Але весь цей матеріял зовсім або майже зовсім легальний, все це зовсім відверто продається тепер по книгарнях і пересилається поштою. Правда, в його бібліотеці й домі ми не бачили російської консервативної чи проурядової преси і це до деякої міри свідчить про його досить односторонні зацікавлення. Але, коли б ваші здогади були хоч трохи влучні, ми б знайшли хоч один якийсь документальний доказ його революційної діяльності. Я, між іншим, устиг переглянути й листування, що ми в нього забрали, і нічого осудливого в ньому не знайшов. Згоджуюсь із вами, що він великий оригінал і самодур, але це не є злочин. Навпаки, на мою думку, це є найбільшою гарантією, що він, бувши фантастом і романтиком, не здібен на поважну революційну роботу...

— Помиляєтесь, Антоне Йосиповичу! — перебив Шепталов, запинаючи перед дзеркалом гудзик мундиру. — Це хитрий, підступний і небезпечний революціонер, і вся його зовнішня оригінальність — це свого роду мімікрія, що нею він намагається обдурити „недремлюще око” влади. Підтвердження цього ви знайдете в доносі Корава й коли схочете вдуматись у це все, коли згадаєте, що Зеленський ще кільканадцять

літ тому був замішаний разом із своїм братом у розповсюдженні ідей перевороту серед гімназіяльних товаришів тут таки в сусідньому Злотополі, з якого вилетів із вовчим білетом, що потім перебував кілька літ на студіях за кордоном, де добре надихався ідеями заходу, — ви згодитеся зо мною.

— Кораво — це відомий місцевий сутяга, що вічно з кимось судиться, особливо з Зеленським. Він починав проти нього кілька вже процесів за маєток і всі програв. Тому він ненавидить Зеленського. Він, колишній акцизний чиновник, оженений з негарною старою дівою, що йому внесла чимале віно, і за нього він купив на своє ім'я маєток. Він навіть носить дворянського кашкета на доказ свого шляхетства, бо сам він нічим не нагадує шляхетної людини. Ні, Сергію Йвановичу, донос Валеріяна Казимировича Кораво є типовим безпідставним доносом малоінтелігентного й зарозумілого старого сутяги, що не перебирає в засобах за всяку ціну знищити противника, якого іншими способами знищити не може. На такому голословному доносі не можна основувати ніякого обвинувачення...

У цю хвилину застукали в двері й до кімнати ввійшов становий пристав Фельштинський. Він витягнувся з руками „по швам” біля порога.

— Здоров'я бажаю! Я дозволив собі потурбувати вас, чуючи, що ви вже були ласкаві встати після спочинку, — промовив, не змінюючи службової пози. — Моя Надія Антонівна просить вас, панове, не відмовити спожити в нас скромний сніданок, поки приступите до дальшої праці. Смію доложити, що два злочинці, які минулого вечора вчинили напад на державну

горілчану крамницю в Хмельовій, уже привезені сюди. Я наказав фельдшерові зробити їм перев'язку ран, бо вони таки добре потовчені під час задержання. Стражник Лоскутенко, про якого була вістка, нібито його убили ці бандити, живий, тільки поважно ранений. Він також приїхав з ними. Початковий допит виказав, що злочинці — це місцеві мешканці села Глodosи, крім одного, що втік. Вони на допиті виказали, що це був мешканець села Крамарової Каленик Соловйов, колишній прикажчик пана Зеленського з Байкович. За Соловйовим заряджено погоню. Місцевий судовий слідчий виїхав на місце в Хмельову. Наказав арештованих затримати тут до його приїзду. Може, панове по сніданку зволють зробити їм допит?

— А хто вони, ці бандити? Якого стану? — спитав прокуратор Преосвященський.

— Один місцевий глodosький кравець, жид Мойсей Аронзон, зареєстрований у нас, як підозрілий у приналежності до соціал-демократичної партії. Він уже був раз минулого року арештований під закидом участі в убивстві в Глodosах урядника Зарицького, але виправданий судом і випущений на волю. Другий — Степан Ляшенко, син заможного крамаря. Досі не замічений у приналежності до нелегальних організацій, але відомий як п'яниця й учасник парубоцьких бійок. Один раз караний шестимісячною тюрмою за крадіж жита з магазину в економії.

— А чи не знаєте ви, — перебив ротмістр Шепталов, — чи не мали вони якихось зв'язків із Зеленським? Чи не знайдено в них якихнебудь сепаратистичних проклямацій або малоросійських книжок чи газет?

— Наскільки мені відомо, то в Зеленського глодоцани взагалі ніколи не працювали і про якісь його зв'язки з ними не було ніякої чутки. При них крім автоматичних пістолів і запасних патронів не знайдено нічого. Навіть пашпортів або якоїнебудь писульки чи клаптика паперу не було. Заряджено трус по їхніх хатах у Глодосах і наказано доставити сюди, в розпорядження пана прокуратора й пана ротмістра, весь матеріал, що при трусі виявиться. Сподіваюсь на плідне вже одержати висліди.

— Ну, добре, — промовив Шепталов, поглядаючи на свій годинник. — Тепер маємо десяту годину. Якщо ви, Антоне Йосиповичу, не маєте нічого проти, то, може, ми спершу й справді поснідаємо, а тоді допитаємо злочинців. Тільки ми не хотіли б турбувати вашу дружину, — звернувся він до все ще витягнутого біля порога пристава Фельштинського, — тому, може, було б зручніше, коли б сніданок нам подали сюди. Мій вахмістр Саенко нам услужить.

— Ні, ні! — поспішно запротестував Фельштинський, окрашуючи неприємне, монгольського типу обличчя принизливо-просячою усмішкою. — Це жаден клопіт для моєї Надії Антонівни. Вона була б дуже засмучена, якби панове не були ласкаві пожити в нас хліба-соли. Вона була б певна, що це ознака незадоволення начальства з моєї служби, і було б їй дуже-дуже прикро. Ні, вже прошу покійно не відмовити нам ласки...

Шепталов глянув на прокуратора, а той, як і завжди, подивився байдужими, без виразу очима на

Фельштинського, встав із крісла й попрямував до дверей, кинувши по дорозі в бік ротмістра:

— Звичайно, це буде господині менша турбота, якщо вже все готове.

Перейшли до їдальні, де на столі, рясно заставленому рибними консервами, рожевою семгою, білим баликом, кав'яром, парою пляшок кримського вина, коняку й карафкою горілки, шумів і парував блискучий самовар. Біля нього сиділа затягнена в корсет, уся в льоках, червона на обличчі, огрядна, чорнява пані Фельштинська. Коли високі гості входили, вона підвелася з крісла й ще більше почервоніла.

— Моя благовірна, Надія Антонівна, — представив Фельштинський.

Обидва панове здалека вклонились, не подаючи руки, що ще більше її онесмілило. Майже з сльїзми на очах вона промовила, виконуючи незручний реверанс:

— Панове великодушно вибачать нам за надто скромний сніданок, ще до того пісне з приводу останніх днів Спасівки. В нас тут на провінції так тяжко дістати щось кращого, чим би не сором було прийняти шановних, як панове, гостей. Будь ласка, не осудіть.

— Прошу не турбуватись, „судариня”, — чемно промовив Шепталов, брязнувши острогами. — Ми в дорозі звикли далеко гірше житись, а тут бачу, всупереч вашій заяві, видатно добрі й апетитні страви. Ми дуже вдячні вам за ласку.

Він свідомо називав її „судариня”, уникаючи називання по імені та батькові, щоб зазначити свою вищість і приналежність до іншої товариської сфери.

Сіли снідати. Обидва панове охоче їли, часто закроплюючи смачні закуски чаркою. При столі вели банальну розмову про погоду, про місцеві товариські відносини, старанно обминаючи навіть натяків на службові справи. Чемно вислухували нарікань пані Фельштинської на одноманітність провінціонального життя і брак відповідного товариства.

Мабуть, ця нудна розмова потривала б іще довго, коли б не ввійшов до їдальні вахмістр Саєнко і витягнувся біля порога.

— А що там? — спитав Шепталов.

— Маю за честь доложити вашому високоблагородію, що прибув потомствений дворянин Валеріян Казимирович Кораво і просить його прийняти.

— Преси до канцелярії, — коротко наказав Шепталов.

По кількох хвилинах уже Шепталов і Преосвященський сиділи в кабінеті пристава за заложеним паперами столом, а напроти них у чорному сурдугі з орденем св. Станіслава II-го ступеня на кляпі, з білим картузом, старий, сухорлявий, з невеликими сивими вусами, з землисто-темним поморщеним обличчям та неспокійно бігаючими очима добродій.

— Чим можемо вам служити? — сухо, але чемно поспитав ротмістр.

— Я дозволив собі приїхати, почувши, що панове були ласкаві прибути для слідства в справі Зеленського. Я готовий підтвердити все те, що дозволив собі виложити в моєму звідомленні панові губернаторові про діяльність цього злочинного революціонера, а також служити новими фактами.

— Цікаво. Я саме мав намір викликати вас для усних пояснень, бо ваш донос на Зеленського панові губернаторові, хоч і повний поважних обвинувачень, не підпертий ніякими доказами. Заряджена владою обсервація Зеленського не дала ніяких позитивних наслідків і переведений у нього докладний трус не виказав ніякого матеріялу, що підтверджував би ваші обвинувачення, — сухо і майже монотонно говорив Шепталов. — Якщо у вас нема ніяких фактів, підтверджених документами, або вірогідними свідками, то думаю, що його ексцеленція пан губернатор не буде з вас задоволений і зарядить потягнення вас до відповідальности за „ложні доноси”, що передбачено в карному законі.

Обличчя Кораво ще більше посіріло. Він витягнув поморщену худу шию в бік ротмістра так, що з-поза білого комірчика показалися на ній великі поопераційні шрами.

— Як то ложні доноси? — заскрипів, загикуючись. — Я взагалі ніяких доносів не робив. Я багато разів звертав увагу місцевої адміністраційної влади на небезпечну діяльність хохломана й революціонера Зеленського. Я вказував на всім відомі його підбурюючі промови до селян. Він організував серед них озброєні боївки й ті боївки охороняють і його, і все його майно та грабують на всі боки державні монопольні крамниці та приватних людей. Це ж було доказано на наглядім суді минулого року, що один із повішених бандитів, Яків Кулик, працював кілька літ у Зеленського й був його улюблеником. І хто ж його, як не Зелен-

ський, навчив грабунку й убивства та завів на шибеницю? Які ж тут „ложні доноси”?

— Але ж це все тільки здогади, що не дають ніяких доказів про головне ваше обвинувачення: підпільну діяльність пана Зеленського. Бо те, що ви тут сказали, не має ознак злочину. Треба ясних доказів, що він організує боївки.

— Ви хочете документів? Прошу! — захрипів Кораво, витягаючи з кишені гектографовану картку й розкладаючи її на столі. — Ось автентичний твір Зеленського, що його знайдено в снопах на моїм полі. Ось цитата з його улюбленого поета: „і потече сторіками кров у сине море”... Ось його власні вислови: „пограбований український нарід, пограбована Україна”... Ось вони, всі його улюблені „зайди”, „заволоки”, „чужинці”, „московські слуги”, „вірні слуги завойовників та гнобителів українського народу”... Ось маєте, пане ротмістре, оригінальний документ, що підтверджує мої інформації.

Шепталов простягнув руку й узяв гектографовану проклямацію. Поклавши її на столі перед прокуратором, він значуче глянув йому в очі й усміхнувся.

— Таких проклямацій ми маємо досить багато, — звернувся до закукуріченого Кораво, — але де ж доказ, що це робота Зеленського? Таке може писати й розповсюджувати всякий революціонер.

— Це ж ясне! — гаряче заговорив знов Кораво. — Такі проклямації знаходять тільки в цій окрузі в промені 50 — 60 верстов. Всі вони писані одним стилем, однією рукою, друковані одним способом. Тут у всій окрузі один тільки Зеленський і є рий хохломан-

сепаратист. Це його стиль, його манера висловлюватись. Прошу не забувати, що він, іще будши в гімназії в Гуляйполі, займався революційною діяльністю і був за неї караний. Тоді потерпіло та зламало собі кар'єру щось тридцять його товаришів - гімназистів, яких він втягнув у протиурядову революційну організацію...

— Наскільки мені відомо, це була організація гімназистів і самоосвітня, не революційна, — перебив Шепталов.

— Не забувайте, пане ротмістре, що він продовжував освіту в Австрії, де якраз австрійська влада створила так званий „український рух”, щоб боротись проти місцевих австрійських поляків і щоб, перекинувши цей рух на Малоросію, ослабити Росію. Австрійська влада спеціально запросила революціонера Грушевського, що творить штучну „українську мову” та фальшує російську історію, викладаючи її своєю видуманою мовою в університеті в Лембергу, де австрійська влада створила спеціально для цього „українську” катедру. Зеленський там надихався цих злочинних ідей і проводить їх тут, як австрійський агент.

— Е-е... — протягнув Шепталов, підводячись. — Ви, пане Кораво, здається, знаєте більше, ніж би це личило вам. Прошу мені сказати, чи довго ви маєте намір задержатись у Новомиргороді? Ми тепер з паном віцепрокуратором зайняті службовими справами й не маємо багато часу на розмови, але, може, ви нам будете ще потрібні потім, пополудні.

— Я до ваших послуг... Якщо я потрібен, то радий тут і ночувати.

— Саєнко! — гукнув Шепталов і в дверях вмить появилася висока постать жандармського вахмістра.— Довідаєшся, де зупинився пан Корава і, коли треба буде, попросиш його до мене. А тепер попроси сюди пана пристава.

— Слухаюсь! — відрубав службово Саєнко, прилисово повернувся „наліво кругом” і зник за дверима.

Корава, бачачи, що розмова скінчена, підвівся й собі та з поклоном попрямував у ті ж двері.

— Ми хотіли б переслухати тих бандитів, — звернувся Шепталов до Фельштинського. — Накажіть привести насамперед того жида.

За хвилину два стражники ввели до кабінету закованого в наручники, присадкуватого, з розкуйовдженою, чорною чуприною арештованого. Він сильно налягав на ліву ногу. Майже все обличчя його було замотане свіжим бандажем, через який місцями проступали рожеві плями крові. З-під перев'язки стирчав розпухлий синьо-червоний ніс, під ним випиналися також майже сливово-сині, спухлі губи. Одно око було закрите перев'язкою й тільки друге, чорне, кругле, оточене великим синяком, дивилося просто, нерухомо, з ненавистю на Шепталова.

Пристав Фельштинський услужливо поклав перед ротмістром картонову течку з паперами й протоколом першого допиту на місці злочину.

— Ну, що скажеш, молодче? — питав Шепталов, уперто вдивляючись в непорушне око арештованого. — Признаєшся до нападу на державну крамницю й до

замаху на життя земського стражника Лоскутенка?

— Я не признаюся до нічого, — прохрипів белькотливим якимось неприродним голосом арештований і, раптом повертаючись до Преосвященського, заверещав тонким, істеричним криком: — Пане прокураторе! Я вношу скаргу, що мене тортуровано й побито до непритомности! Я не можу стояти. Мені поламали ребра й ноги. Мені вибили прикладом зуби й око ці звірі, ці кати, ці злочинці!

Кров широкою стрічкою потекла йому з покалічених губ. Він похитнувся і впав з грюкотом просто обличчям на долівку.

— Заберіть його! — скривився Шепталов. — Чи й другий злочинець у такому стані, пане приставе?

— Другий не такий побитий, він зразу здався, коли його дігнали, а цей стріляв, поки набоїв стало. Підстрілив стражника Лоскутенка і ще врукопаш збився, коли його брали.

Стражники винесли на руках непритомного Аронзона й витерли мокрою ганчіркою калюжу свіжої крові в місці, де він упав.

До кімнати ввели другого арештанта. Перев'язана голова та права рука й великі синяки під запухлими очима. Невисокого зросту, широкий у плечах, русьвий, стояв струнко, тільки руки держав перед собою, бо був у наручниках.

— Як звати? — спитав ротмістр.

— Степан Трохимів Ляшенко, ваше високоблагородіє.

— У війську служив?

— Так тошно, ваше високоблагородіє. В Ольвіо-

польським драгунським полку, в третім ескадроні. Зачислений в резерв через болість.

— Чим нездужаєш?

— Так, що падуца болість, ваше високоблагородіє.

— Ага. Ну, а чи признаєш себе винним у нападі на державну крамницю, грабежі і збройному нападі на стражника Лоскутенка. Це ти його підстрілив?

— Нікак ніт, ваше високоблагородіє. До ніякої вини я не признаюся, а тільки до того, що був звечора п'яний, бо Каленик Соловйов та Мойсей Аронзон принесли горілки й мене підпоїли. Тоді почали умовляти. Ходім та й ходім, кажуть, налякаємо продавця в монопольці, так тільки жартома, то, може, він дасть пляшку або дві відчпного. А що в них зброя була, нічого того я не знав. Сказали мені стояти на варті, значить, щоб хто чужий не надійшов, а самі пішли в крамницю. Вибігли звідтіль та й кажуть: „Тікаймо, бо продавець розсердився!” Тікаємо, значить, а продавець почав кричати та з ліворвера за нами палить, а тут збоку де не взялися два кінні стражники. Я й не зоглянувся, коли Каленик та Мошко почали й собі з ліворверів палити. Тоді щось бахнуло мене по голові, я й упав та й зразу здався. А стражники давай мене прикладами бити та й перебили мені руку. А я й зовсім не стріляв, хоронь Боже. Ніколи в мене не було ліворвера та й стрілять із нього я не зумію. І так невинно потерпів я, ваше високоблагородіє, тільки, значить, через те, що пожартувать з п'яних очей хотів, а того й не знав зовсім, що вони такі бандити й у грабіж мене плутають.

— Ага. Так оце так вийшло, що ти зовсім безневинно потерпів? — промовив співчуваючо ротмістр. — Це дуже прикро. Але, не дивлячись на те, доведеться, тобі, молодче, таки погойдатись на шибениці за такі жарти та брехню. А мені тебе жаль. Ти б, мабуть, краще зробив, коли б щиру правду сказав та до всього признався. Може, і кара за це все зовсім невелика тобі була б, або й зовсім ніякої кари не було б, коли б ти виказав усіх тих, що в комітеті бувають, що там говорять, які тобі проклямації давали, що в них було виписано, кому ти їх далі передавав? Тільки навіть і не пробуй брехати, бо зажиєш певної смерти, а перед смертю тяжкої муки. А ти ще молодий і мені тебе жаль та готов я за тебе заступитися та рятувати тебе...

Голос Шепталова переходив у м'які, майже батьківські тони. Ласкаво всміхався й дивився на Ляшенка, як той переступав з ноги на ногу, ковтаючи слину.

— Ваше високоблагородіє! — почав непевним голосом Ляшенко. — Не маю я до чого признаватись. Я всю правду як перед Богом сказав. Ніяких комітетів не знаю та ніяких проклямацій не бачив, а тільки...

— Брешеш, мерзото! — ревнув, раптово спаленівши на лиці, ротмістр і бахнув кулаком по столі. — Заберіть його з моїх очей!

— Ваше високоблагородіє! Я все скажу, помильте! — зарепетував переляканий Ляшенко, коли стражники схопили його попід руки та поволікли до дверей. — Ваше високоблагородіє!...

— Пізно! — вереснув за ним Шепталов. — Тепер уже катові розкажеш, коли тебе буде вішати,

мерзото! Пане приставе! — обернувся до Фельштинського. — Порадьте цьому гевалові, щоб краще надумався та до всього признався, бо кепсько з ним буде. Як надумається, скажете знов його до мене привести.

— Слухаюсь! — стукнув закаблуками Фельштинський і щез за дверима. За хвилину затупотіло в сусідній кімнаті багато ніг, почувся придушений крик і глухе раз-по-раз гупання. Якесь тіло впало на долівку, і знов крик, що враз увірвався, наче хтось придушив його, долонею затикаючи рота...

У. З М А Г А Н Н Я

Запряжена встяж чвірка каштанів, весело балакаючи балабонами, шпарко несла в туманах куряви легкий „павучок” Зеленського.

Запнутий у полотняний порохівник сидів у ньому задуманий Богдан. Не дуже турбувався слідством. Розумів, що не повинно воно дати поважніших наслідків — замало доказового матеріялу мали в руках його вороги. До того звук був до небезпеки та ризику й відносився до цього спокійно. Інша думка турбувала й уперто мучила його від самого ранку, коли почув звіт Марка Рибалки про Каленика. Невже ж і справді зарано втягнув цих хлопців до збройної акції? Хіба ж не треба було попереду перевести довготривалу, але конечну підготовчу освідомлюючу працю?

— Ні, — здригнувся від холодних мурашок, що побігли йому по хребті. — Це слабість духа й нервів спокушають мене й обнижують енергію дії. Кожна,

особливо збройна, боротьба творить або відновлює горді лицарські традиції підбитого народу й виховує покоління.

Зеленський схилив голову й важко задумався. Не помітив, коли минули Коробчину, що махала до них віддалік крилами численних вітряків, не помітив, коли з'їхали в глибокий яр, по якому розкинулось веселе село Лікарева. Гіркі думи зорали йому глибокими зморшками похиле чоло. Приплющив очі й кивався в такт їзди так, що Веремій, озирнувшись, подумав собі, що його пан зморений неспаною ніччю заснув.

Коні, вихопившись із Лікаревського яру, шпарко рушили рівним шляхом. Наближались до Шмидової, що широко розсипалась по високім березі долини і творила передмістя Нового Миргорода. Добре вже було видно Ільїнську церкву, далі стрункий з двома банями собор Святого Миколая, а ще далі аж на Виноградівці біліла охайна Виноградівська церковця.

Новий Миргород захоплював широку на яких п'ять верстов, оточену півколом мілководої Висі піскову долину з солоним озером посередині. Широко розкинув він по високих берегах садами закучерявлені без кінця довгі передмістя: Шмидову, Виноградівку, Білу Глину. По другий бік Висі, вже на Київщині, не далі як дві верстви за мостом, видно було на горбі високу могилу, що на ній колись стояла польська погранична стражниця. Із-за могили сріблилася дзвінниця польського костюлу й перші хатки славного колись Гуляйполя, прозваного з наказу Катерини II — Златополь.

Зеленський сказав заїхати до жидівського заїзду,

вмився й саме, коли на соборній вежі біла друга година, підійшов до станової квартири, що містилася в давнім полковім штабовім домі. На майдані кілька земських стражників чистили шкреблами та щітками поув'язувані до дрючка коні. На рундукових східцях сидів бородатий жандармський вахмістр. Коли Зеленський наблизився, той хутко схопився й віддав йому військову честь.

— До ротмістра Шепталова! — сказав коротко Зеленський.

Вахмістр відчинив двері, пропустив поперед себе Зеленського в канцелярію й сам пройшов до кабінету пристава. За хвилину з'явився знову.

— Їх високоблагородіє просять.

Зеленський увійшов у кабінет. З-поза столу підвелися віцепрокуратор і ротмістр, що досі обидва сиділи похилені над паперами та про щось жваво розмовляли.

— Моє поважання!

— Здоров'я бажаю! О, ви дуже точні, Богдане Севериновичу: саме вибила друга година. Милости прошу сідати, — чемно, але урядовим тоном промовив ротмістр. — Ми саме з Антоном Йосиповичем закінчили свою працю і ждали на вас. Хочемо просити вас подати нам ще деякі відомості, — не переривав мови, розкладаючи перед собою чистий папір і сягаючи по перо. — Прошу нам сказати, яке ваше відношення до Валеріяна Казимировича Кораво?

— Моє відношення до Кораво? — трохи здивовано запитав Зеленський. — А що ж це може мати спільного з слідством, що ви його ведете? Врешті, як-

що це доконче потрібне, можу сказати. Але це мені дуже неприємно, бо в основі не люблю про нікого зле говорити, а про пана Кораво нічого приємного, на жаль, сказати не можу. Вже четвертий рік судиться він зо мною, заявляючи зовсім безпідставні претенсії до частини мого маєтку і, мабуть, тому, що вже програв деякі позви, ненавидить мене та розповсюджує про мене всякі брехні. Одначе я не звертаю уваги на ці дуже немудрі й неправдоподібні видумки. Тепер бачу, що чи не він це головно спричинився до того, що ви взагалі зацікавилися моєю скромною особою?

— А чи не могли б ви нам сказати, Богдане Севериновичу, чи не знаходили ви самі на своїх полях, або може ваші люди, ось таких папірців?

Шепталов поклав перед Зеленським писану друкованими буквами гектографовану проклямацію й нильно дивився йому в очі.

Зеленський спокійно взяв папір, уважно приглянувся до власного письма та, відкладаючи набік, сказав байдуже:

— Ні я сам не знаходив, ні ніхто мені таких речей не показував.

— Прошу однак приглянутись. Чи не нагадує вам письмо цієї летючки чиеїсь знайомої руки. Прошу нам до того сказати, чи, читаючи, ви розумієте мову, якою це писано і що це за мова? — не вгавав Шепталов.

Зеленський узяв удруге папір.

— Писано це по-українському й я розумію це письмо. Але про характер письма тяжко мені щось сказати, бо це не звичайне письмо, а псевдо-друковане.

— А чи не нагадує вам це письмо і стиль руки пана Корово? — несподівано кинув Шепталов.

Зеленський здивовано глянув на нього.

— Письмо не нагадує руки Корово, а стиль його знаю тільки з судових позвів, що ними він мене закидає. Але той стиль зовсім не подібний до того, що ось перед моїми очима.

— А пан Корово саме запевняє, що і стиль і письмо ваші, Богдане Севериновичу!

Кажучи це, Шепталов уп'явся очима в очі Зеленського, але той глянув весело і щиро розреготався.

— Бачите, пане ротмістре, я казав правду, що фантазії пана Корово не мають меж і що брехні та наклепи його на мене зовсім неправдоподібні. Ось, гляньте. Та ж тут ясно сказано, що треба за допомогою страйків та всякими іншими способами нищити зайдів-чужинців, які неправдо посідають українську землю. Хіба ж можливе, щоб здорова на умі людина — а я, здається, не роблю враження божевільного — сама проти себе такі речі видумувала та виписувала? Бо ж, на жаль, і я в понятті тутешнього селянства і „зайда”, і „чужинець”, і землю „неправдо посідаю”. Хіба, панове, справді поважно ставитися до цих немудрих Коровових вигадок?

Шепталов не відповів і глянув на прокуратора, що роблено байдуже пускав поперед себе хмари тютюнового диму. Врешті спитав знову:

— А чи ви знаєте Мойсея Аронзона і як часто бачитеся з ним?

— Аронзона? Знаю. Це збіжжевий посередник

з містечка Шполи. Бував у мене кілька разів у справі закупу пшениці, але чи він Мойсей, того не знаю.

— Ні, я питаю про Аронзона, кравця з містечка Глодоси.

— Про такого не чув, — коротко відкинув Зеленський.

— А прошу мені сказати, Богдане Севериновичу, чи служив у вас як дозорець над робітниками, мешканець села Крамарової Соловйов Каленик і що ви можете нам про нього сказати?

Зеленського враз обгорнуло неприємне почуття, що його вміло й артистично оплутують мов павутинням, та що він мусить цю сітку не менш уміло від себе відсунути. На хвилину стиснулося йому серце, але відповів спокійно:

— Каленик Соловйов два роки служив у мене за дозорця при робітниках, але кілька місяців тому я віддалив його за п'янство й непослух.

— Що ж він тепер робить? Як давно та як часто ви з ним бачилися?

— Що тепер робить, цим я не цікавлюся. Здається, хтось мені сказав, що виїхав в Одесу на заробітки. Зустрівав його зо два рази випадково на дорозі та на ярмарку таки тут у Новім Миргороді. Раз навіть просив мене прийняти його назад до праці, але я відмовив.

— А Степана Ляшенка знаєте?

— Ніколи не чув про такого.

— Саенко! — звернувся ротмістр до вахмістра, що стояв біля дверей. — Скажи Шайкіну в канцелярії,

щоб нікого сюди не впускав і сам жди, поки тебе покличу.

Саенко зник. Зеленський дивився на Шепталова, не розуміючи, що це приготування значить. Ротмістр звернувся до нього особливо ввічливо:

— Ми просимо у вас, шановний Богдане Севериновичу, вибачення. Прошу вірити, що як мені, так і Антонові Йосиповичу дуже неприємно, але щоб розвіяти всі проти вас підозріння та обвинувачення, в яких безпідставності ми глибоко переконані, рішили ми піддати вас особистому трусові. Прошу не погніватись та погодитись на це, бо воно лежить і в вашім інтересі.

Зеленський спаленів на обличчі й підвівся.

— Не можу сказати, щоб мені ця ваша, пане ротмістре, пропозиція була особисто приємна, але я, на жаль, в такому положенні, що не згодитися на неї не можу. Однак прошу записати в протокол, що особистий обшук зроблено в мене проти моєї волі.

Сягнув до кишені на грудях і, виймаючи автоматичний пістоль бравнінг, поклав його на столі.

— Ось револьвер, а ось дозвіл губернатора на ношення зброї, — казав далі і виклав поруч із пістолем портфель, — ось гроші, ключі, хустка...

— Але заспокійтеся, ради Бога, Богдане Севериновичу! Не хвилюйтесь. Повірте мені, що нам дуже, але то дуже неприємно виконувати цей тяжкий службовий обов'язок. Зупиніться на хвилину. Саенко, спусти штори, щоб хтось не заглянув у вікно, і провір, чи їх благородіє все вийняли з кишень .

Вахмістр хутко спустив штори в вікні й непевною

ходою, навшпиньках підійшов до Зеленського. Але той гнівним рухом уже скинув жупана й кинув його жандармові на руки. Потім з розмахом сів на крісло і простягнув йому ногу.

— Стягай чоботи! Може, там щось знайдеш!

За хвилину стояв перед збентеженим слідчим босоніж у білизні та раптом — для всіх і для себе несподівано — широко й весело розреготався.

— Ну, знаєте, панове, це ви подарували мені незвичайне видовище. Яка ж шкода, що нема тут з нами пана Кораво в такім самім вигляді! Може б і його це настроїло так весело, як ось нас, і, мабуть, ми б із ним помирились, а він відкликав би всі свої ідіотичні наклепи. Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!

Ротмістр і прокуратор непевно всміхалися. Шепталов почав промовляти миролюбним тоном:

— Вибачте, Богдане Севериновичу! Справді, ситуація більш гумористична ніж трагічна. Було б мені невимовно прикро, коли б ви гнівались за цю ненароком вам учинену прикрість. Я вам дуже вдячний за вашу гостинність і за всі інформації, які ви були ласкаві нам дати, та дуже боліло б мене, коли б наше коротке знайомство з так високо інтелігентною й культурною особою було затьмарене цим інцидентом. Саєнко! Допоможи їх благородію одягнутись, — наказав жандармові, коли побачив, що той уже вправною рукою перешукав не тільки кишені, але й обмацав усі шви в одягу Зеленського.

Саєнко вміло і справно допоміг Зеленському вдягнутись. У той час Шепталов переглянув портфель, в яким не було нічого, крім кількох банкнотів та по-

свідок, заглянув до гаманця з дрібною монетою та, віддаючи це все Зеленському, почав знову говорити ввічливо з удаваною щирістю:

— Ну ось, Богдане Севериновичу. Ви були невдоволені з особистого обшуку, а тепер самі бачите, як це добре сталося. Тепер усякі підозріння й сплетні розвіялись і справа стала дуже простою. Прошу ласкаво перейти до канцелярії й вибачити нам, що на хвилину залишимо вас самого, але мусимо з Антоном Йосиповичем порадитись, щоб корисніше для вас закінчити цю неприємну справу.

З солодкою ввічливістю провів Зеленського до канцелярії, а сам вернувся до кабінету.

Зеленський помітив, що, віддаючи всі вибрані з його кишень речі, Шепталов не повернув бравнінга, наче ненароком прикривши його якимись паперами на столі, але Богдан удав, що того не помітив. Сів у вигіднім кріслі й закурив цигарку. При більшім столі під вікном сидів старший поліцай і, не підводячи голови, пильно писав щось у книзі. При порозі струнко стояв Шайкін, а при дверях кабінету Саенко.

— Цікаво, чи це вже я арештований? — майнула Богданові неприємна думка. — Хіба може бути, щоб і справді зібрали досить матеріялу? Було б це дуже недобре, бо ж я зовсім неприготований до того та й удома не дав відповідних вказівок.

Почав обдумувати, що слід зробити, коли б справді треба було надовше залишити господарство й родину, головне ж незліквідовану справу Каленика й боївок.

— А я вам кажу, Антоне Йосиповичу, що мене це все зовсім не переконує. Це хитра, підступна людина і до того прекрасний талановитий актор. Це один із найнебезпечніших революціонерів-терористів, яких я зустрічав у моїй практиці. Думаю, що треба його арештувати й далі вести слідство. Той Соловйов, довголітній його слуга, довірений і учень, що тепер грабує державні крамниці та стріляє стражників, міг би нам дуже багато про це розповісти, коли б ми його дістали в руки. Все зроблю, щоб це сталося. А тоді поговоримо з паном Зеленським... по щирості. Не забувайте, Антоне Йосиповичу, що засуджений минулого року наглим судом за вбивство терорист Кулик також перед тим служив у Зеленського. На жаль, ця обставина стала відомою вже по екзекуції. Врешті засуджений на п'ять літ каторги за проводирство під час страйків та приналежність до терористичної організації Павло Щербак, хоч і не був у постійній службі в Зеленського, але працював у його економії, як по денний робітник. Всі ці факти, хоч і не дають кожний зокрема підстав до судового обвинувачення, але зіставлені з собою дуже й дуже обтяжують цього пана.

— Сергію Йвановичу! Запевняю вас, — відповів Преосвященський, — що всі наведені й ненаведені вами факти зовсім не вистачають, щоб скаржити Зеленського перед судом за терористичну або якусь іншу злочинну діяльність. Сьогодні допитуваний Ляшенко до всього признався, але ясно та виразно сказав, що Зеленського зовсім не знає. Не менш категорично заявив, що Соловйов дуже зле висловлювався про Зеленського та нахвалявся його вбити. Хіба ж це ясно

не промовляє проти вашого здогаду про його участь в терористичних актах? Врешті саме під час нападу минулої ночі в Хмельовій ми з вами застали Зеленського, як мирно спав у себе вдома. Що засуджені Кулик та Щербак працювали в його економії, це зовсім нічого не доказує. То ж у нього під час праць на буряках або в жнива працює на полях по парусот робітників і яке ж у тому диво, що можуть серед них бути терористи або бандити? Думаю, що Зеленського саме слід залишити на волі й установити над ним пильний нагляд. Тоді, якщо він справді винен, мусить це виявитись, і ви матимете проти нього докази. Коли ж би ми його вже тепер арештували, ми тим самим заородили б собі шлях до дальшого слідства.

— Вас просять до кабінету, ваше благородіє.

Зеленський хутко підводиться і прямує до кабінету.

— Ну, ось і слава Богу, слідство закінчене на вашу користь, шановний Богдане Севериновичу, — привітав його, підводячись із-за стола Шепталов. — І ми вже можемо вас звільнити. Вже й так ми забрали вам багато дорогого часу. Ось ваша приватна кореспонденція, що ми її дозволили собі взяти для перегляду. Звертаємо вам також майже всі задержані книжки. Ще кілька штук побуде короткий час у нас, але й вони вам незабаром будуть відіслані. Прошу не трудитися. Я скажу вахмістрові негайно віднести вам це все до гостинниці. А ось, між іншим, і ваш бравнінг, що ви забули його тут на столі.

— Зовсім я його не забув, тільки свідомо зали-

шив у вашім депозиті, — засміявся Зеленський. — Він не був мені потрібен. Я його ношу для особистої безпеки, а тут під охороною бравих Саєнка та Шайкіна я почував себе безпечно.

— Ви все жартуєте і все такий веселий, шановний Богдане Севериновичу! — всміхнувся Шепталов. — Щиро вам заздрю вашої добродушної та веселої вдачі. Почуваю себе щасливим, що мав честь познайомитись із такою висококультурною та небуденною особою. Дуже, дуже щасливий! І ще раз сердечно перепрошую, що ми, на жаль, накоїли вам стільки клопоту та неприємности. Прошу вірити, що це не з нашої вини і проти нашого бажання. Прошу ласкаво засвідчити шановній вашій дружині моє найглибше поважання й тисячу переписин за клопіт. Ага! Мало не забув!... Ще тут мала й майже без значення формальність: я мусітиму здати моему начальству звіт про вислід слідства в вашій справі. Може, вища влада захоче ще про щось запитати, то я мусітиму тоді звернутись до вас про якінебудь доповнюючі інформації. Отже чи не були б ви ласкаві підписати мені ось цей папірець? Це зобов'язання не виїздити за межі повіту. Розуміється, це тільки формальність і ви не мусите точно цього придержуватись. Ви можете їздити, куди тільки захочете, тільки будемо вас увічливо просити, щоб ви були ласкаві на ніч вертатись до вашого дому, або в непередбачених випадках залишати вдома відомість, де вас можна застати. В кожному разі я певний того, що навіть такої потреби не буде й усе скінчиться тільки на цій малій формальності.

Він підсунув Зеленському задалегідь наготовлену картку.

VI. Т Р И В О Г А

Коли Зеленський по ранньому обіді від'їхав у Новомиргород, пані Зеленська відчула, що не зможе бути спокійною. Пані Полоцька дуже стурбувалася, глянувши на доню: сині тіні підкружили її запалі очі, миле личко побіліло, мов папір, загострився носик. Подобала на тяжко хвору. Пані Полоцька відвела її до спальні й уклала в ліжко, а сама забрала з нянькою дітей до саду, щоб не заважали мамі в спочинку, і там піддалася гірким неспокійним думкам про лиху долю одиначки, що зазнає стільки клопоту і смутку із своїм чоловіком.

Над'їхав стурбований і занепокоєний пан Полоцький. Дуже точно й нудно розпитував про те, як це все сталося, що робили і що говорили жандарми, чого вони хочуть від зятя, чому його викликали в Новомиргород, в чому його обвинувачують, що знайшли під час трусу?...

Пані Полоцька нетерпляче й коротко відрізала йому, щоб залишив її в спокою.

Пан Полоцький неспокійний і заклопотаний походив по току, зазирнув до стайні, до млина, де робітники віяли на віялках та чистили на млинках жито, врешті, нездібен знайти місця, сів у їдальні за столом та почав розкладати пасіянс, рішивши або дочекатись зятя, або — коли б Богдан не вернувся до вечора —

самому їхати до Новомиргороду на розвідку. Панічно боявся пан Полоцький всякої влади й потішав себе надією, що ось-ось може надїде Богдан і все ще добре скінчиться. Тремтів від думки, що коли б таки не надїхав — доведеться самому їхати та просив Бога, щоб до того не дійшло.

— І чого вони причепились до Богдана? — думав, автоматично викладаючи карти. — Що він їм шкодить? Хлопець розумний, веселий, добрий господар, нікого не кривдить, люди його люблять і поважають. А що любить собі одягатись у вишивані сорочки та шаравари, то й що в тому злого? І я люблю вишивані сорочки й часто собі їх удома ношу, роблять це й інші. Правда, ми не носимо широких шараварів, бо це навіть якось і не личить у моїх літах, але добре пам'ятаю, як може сорок або й більше літ тому була й на це мода. Багато тоді доброї шляхти одягалось й говорило по-хлопському. Дуріли трохи. Їздили по ярмарках різномастними чвірками та прозивались „балагули”. Веселі були часи й люди, та нікому це не шкодило. Погуляли, поки були молоді, а тоді й поустатковувались, стали добрими господарями та й жили, як усі. А він же молодий, кров у нім грає. Правда, вже тепер нема на балагульство моди, але ж і тепер воно нікому не шкодить. Тільки нащо йому ота Україна? Не розумію, що йому тут треба, але думаю, що й це йому з літами минеться.

Так собі роздумував старий пан Полоцький, викладав пасіянса, і начував, чи не забаламкають зятівські балабони, а з ними прийде радісна вістка, що нема потреби їхати самому по нього.

А в спальні пані Полоцька сиділа на ліжку в ногах заплаканої доньки та потішала її, як уміла, сама зажурена й заплакана.

До кімнати ввійшла Мотря, вірна слуга, що служила вже більше десяти літ, перше в панства Полоцьких, а потім з молодого панею перейшла до неї на службу. Сіла на помості при ліжку й притулила голову до колін своєї пані.

— Пані, ох пані! — шепотіла. — Це все отой гомон, бодай йому добра не було, Кораво наробив! Приїхав з хутора Пшеничний Іван і каже, що чув від Явдохи, що в Корави служить. Той ще звечора приїхав був з міста дуже веселий та й каже своїй пані: „Ну, каже, вже цієї ночі кінець буде цьому хлопському опікунові (це ніби нашому панові). Приїхали, каже, жандарми з Єлисавету. Вже вони його, каже, візьмуть у Сибір або може й на шибеницю. Вже я, каже, сам того догляну. А бодай ти святого Причастя не дочекав, бісів сину! А Явдоха все це чує під дверима. Хотіла якось сюди нам дати знати, але поки знайшла такого, поки хлопець, що його упросила, прийшов сюди, вже було запізно: тут уже трус ішов і барбоси весь двір обступили. А рано, як почув цей гаспид, що нашого пана барбоси не забрали, так зараз коні казав запрягати та й подався до Новомиргороду. „Я його, каже, доб'ю. Вже я догляну, щоб їм з рук не вийшов!” Ох, Боже милостивий! Пані моя люба, пані моя! Я так за нашого пана боюся. Може, нехай би старший пан поїхали туди до них та якось упросили, щоб пустили нашого пана до дітей, щоб не вірили тому безбожному Кораві...

Усі три жінки плакали кожна по своєму, коли до кімнати вбіг розчервонілий і з'адиханий Гнатко.

— Мамо! Буню!

Раптом, побачивши заплаканих жінок, замовк, мов переляканий або зажурений. Постояв хвилину, уважно приглядаючись до них сумними, враз потахлими очима, і тихенько підійшов до ліжка.

— Не плачте, мамо й Буню! — обізвався повагом з просьбою в голосі. — Татко каже, що тільки баби плачуть абичого, а ви ж не баби. Хай би вже сама Мотря плакала. Бо татко каже, що це добре, як баби плачуть, бо коли б ніхто на світі не плакав, то стала б велика суша на землі й усе б збіжжя повисихало. А може і ріки, і море висохло б, а качки та гуси не мали б де плавати! Але козакам і козацьким жінкам не вільно плакати, бо козачі сльози все б спалили, а ви ж козацькі жінки. Правда, Буня — не козацька жінка, бо й який же з дідуня козак? Пасіянси все кладе. То, може, хай уже й Буня трохи там поплаче, а мамі плакати не вільно, бо приїхав Омелько Лисий і привіз яблука та хоче з мамою бачитись, а мені цілу вудку з вудлицем, гачком і поплавцем привіз та й научить мене окуні на вудку ловити. Ходімо, мамусю, бо Омелькові ніколи. Він мусить зараз до роботи їхати по снопи.

— Біжи, синку, та скажи Омелькові, що зараз вийду до нього. Хай хвилинку пожде.

Гнатко вибіг, а пані Зеленська встала, промила холодною водою очі й вийшла до Омелька, що чекав на веранді з кошиком рум'яних пахучих яблук.

Омелько Лисий всупереч своєму прізвищу зовсім

не був лисий, навпаки, — буйна, міцно припорошена, русява чуприна кучерявилася йому на голові, а біля вух зливалася з такою ж буйною кучерявою бородою. Подивився на паню Зеленську енергійними розумними очима, помітив на її личку сліди журби та сліз і очі йому враз злагідніли. Спроквола приступив до неї і промовив:

— Не журіться, пані, і не сумуйте. Все буде добре. Ваш пан скоро щасливо повернеться. Сам сказав, щоб чекати його на вечір. А я привіз пані гарних яблук, і пані мали мені щось сказати.

— Зараз. Висипте яблука ось сюди, на стіл, та дайте мені цей кошик.

Пані Зеленська взяла спорожнений кошик і пішла з ним десь у покої, а Омелько продовжував перерваний показ Гнаткові.

— Тут усе слід дзьобиком гачок за поплавок зачеплювати, коли вудка звинута. Бо як за щось вільним гачком зачепиш, то або вудку ввірвеш, або й сам скалічишся. Добре треба дбати, бо бачиш, яка ось тут задирка на гачку? Коли зачепити за тіло, то вже його просто витягнути не можна, треба ножем рану різати. Ось тут її тепер поставимо в кутку, а завтра прийду по обіді й покажу тобі, як нею під греблею окуні ловити.

— А чи запорожці на Січі ловили на вудку окуні?

— Ловили, синку, і вудками, і неводом. Ловили і в Дніпрі, і в морі. Ого, як виростеш, то й ти будеш козаком і ловитимеш рибу і вудками, і неводом.

— Я й тепер уже козак, тільки ще малий, але хутко виросту й тоді помагатиму татові боронити

Україну від ворогів. Дядьку Омельку, чи вони тепер тільки вночі нападають на Україну, коли я сплю?

— Боронитимеш, синку, боронитимеш, тільки хутко дужий рости. Але, синку, не кажи про це голосно, щоб часом вороги не зачули. Тоді вони берегтимуться й тяжко їм буде ради дати. Багато їх і сильно дужі.

— А похиліться сюди до мене, дядьку Омельку, — тихенько зашепотів Гнатко. — Хочу вас про щось спитати, щоб вороги не почули.

Омелько похилився, а хлопчина, обійнявши його однією рукою за шию, шепотів йому в саме вухо:

— Чи правда, що Україна — наша мама? І моя, і ваша, і нас усіх?

Омелько вхопив його на руки й притиснув до широких волохатих грудей, що проглядали йому з розхристаної пазухи.

— Правда, синку, правда! Ти мудрий і добрий хлопчик. Любитимеш і боронитимеш нашу матір, як боронить її твій батько та як боронили її наші діди, — промовив зворушений.

— А чи ви помагаєте татові вночі?

— Помагаю, сину. По силі своїй помагаю. Тільки нікому про це не треба говорити, бо вороги...

— Знаю, — твердо відповів йому Гнатко й очі йому потемніли. — Нікому не скажу, бо не знаю, хто ворог.

Увійшла пані Зеленська з покритим хусткою кошиком у руках. Важкий був, що ледве його двигала. Омелько взяв його їй з рук і сказав:

— Не журіться, пані. Все добре буде. Твердого маєте чоловіка. Не легко його вкусять.

VII. В Д О М А

Уже сонце добре похилилося на захід, коли почулося з віддалі бадьоре баламкання балабонів Зеленського. Діти саме сиділи при підвечірку. Посхоплювалися з місць і кинулись до дверей з викриком: „Татко їде!“ За ними кинулася Мушка, підбила під ноги та перекинула Галочку й сама з радісним скімленням почвалала назустріч своєму панові. Вийшли на рундук і обое панство Полоцькі й побачили, як Гнатко підводить заплакану сестричку, щось їй каже, мабуть, заспокоює, а сам усім тілом обернений убік, звідкіль усе голосніш чути калатання балабонів та гуркіт коліс. За хвилину з-поза волонні вибігла чвірка каштанів та, широким півколом окружуючи ганок, зупинилася під рундуком. Зеленський такий закурений, що йому тільки очі та білі зуби блищали на чорному від пилу обличчі, нахилився з павучка та повтягав на сидіння обое дітей, що вже спиналися на ступінь.

— Ну, сідайте ось тут та переїдетесь з Веремієм аж до стайні, — гукнув весело. Вискочив з павучка і, поки втішені з нагоди проїхатися каштанками діти рушили з-під ганку, одним рухом скинув із себе бунду та так нею тріпонув, що туман куряви майже зовсім заклав його.

— Але ж і курява! — гукнув весело, кидаючи порохівника на руки Мотрі. — Мало не задушила мене в дорозі.

Обое панство Полоцькі вже були біля нього.

— Ну й що? Ну й що ж? Як скінчилася справа?

Чи вже все добре? — питали збентежено одне поперед одне.

— А чого ж не мало б бути добре? — засміявся зять. — Все скінчилося якнайкраще й непотрібно хвилюєтесь. Мотре! А винеси но мені рушника та мило: піду, скочу на хвилину в річку та з цього пилу ополощуся.

— Та куди ж бо ти? Ти ж голодний з дороги! — гаряче запротестувала пані Полоцька. — Ходи щось перекусити. Можна й удома вмитись. Ти весь загритий, ще застудишся в холодній воді...

— Буню люба! — зареготався Зеленський. — Ви боїтесь, щоб часом не розмок любий зятьок ваш у воді? Нема небезпеки: в серпні не застуджуються в річці такі як я. А що голодний я як вовк, то це правда! Прошу щось солідне наготовити на підвечірок, бо по купелі ще дужче зголоднію. А-а, Ліня! — раптово обернувся з м'яким усміхом до пані Зеленської, яка сходила до них по східцях з маленькою донечкою на руках. — Татко брудний і не поцілує донечці ручки. Зажди трохи. Зараз татко викупається й буде білий, білий.

Узяв з Мотриних рук рушника, мило та свіжу прегарно вишивану сорочку і, посилаючи дівчинці поцілунок рукою, хутко пішов у бік млина. Лінця радісно тріпала за ним рожевими ручками, а коли вже зник їй з очей за вуглом дому, голосно заквилила і притулилася мамі до грудей.

Пан Полоцький хуткою ходою доганяв зятя.

— Викупаюся з тобою і я.

— Прекрасно! Поплаваємо на перегони, батьку! —
радо згодився Зеленський.

Зайшли за млин та зійшли з крутої скелі, що гранітною масою нависла в цім місці над водою. Хутко пороздягались і один за одним скочили вниз головою в чисту, холодну, глибоку на чотири сажні Вись.

Полоцький, хоч і немолодий уже, але ще жиливий і міцний, був добрим плавцем. Як тільки виринув із води, почав, далеко по-козацькому викидаючи вперед за чергою руки, пливти до протилежного берега. Зеленський намагався дігнати його, але це йому не вдалося. Завернув на місці, коли вже пан Полоцький досягав протилежного берега, і весело гукнув:

— А ну, батьку! Доганяйте тепер мене!

Весело вигукуючи та плещучи по воді долонями, допливли водночас до місця роздягання. Пан Полоцький був дуже вдоволений, що хоч у цім одним переміг зятя. Він щиро любив його, але потрохи заздрив йому, що той у всьому залишав його позаду. В двох лише речах не міг Зеленський порівнятися з тестем: у плаванні сажнями по-козацькому та в грі в преферанс.

— А що? — казав утішений, натягаючи сорочку, поки Зеленський змивав із себе милом степову куряву. — Ще старий Полоцький не такий недолугий! Ще в воді дасть раду й молодому.

— Я щиро заздрю вам, батьку, вашого плавецького хисту, — признався Зеленський. — Я часто купаюся й завжди намагаюсь пливати, щоб дійти до вашої досконалости. Досі мені це не вдалося і, мабуть, ніколи не вдасться.

Дуже вдоволений Полоцький хутко вдягався. По-

тім обернувся до зятя і, дивлячись на нього неспо-
кійними очима, спитав несміливо:

— Скажи мені правду, чи справді там усе добре
скінчилося з тими жандармами?

— Та ж я вже казав! Нічого мені не буде до са-
мої смерти, — засміявся Зеленський. — Не мають на
мене ніяких доказів та й що мені зроблять?

— Ой, Богдане, Богдане! Чи не час уже тобі по-
чати статкувати? — зітхнув пан Полоцький. — І нащо
тобі в'язатися в такі діла? В тебе ж і жінка, і діти.
Скільки жури має через тебе бідна Йоася. Ти б по-
жалів її!

— Батьку! Це справи, про які, як знаєте, не люблю
говорити, — відповів Зеленський різко й очі йому по-
темніли та брови збіглися докупи. — Не забуваю я ні
про жінку, ні про діти, але є на світі щось більше
й важливіше від родини й від нас усіх. Це наше спільне
велике діло, супроти якого ми всі, і наші жінки, і наші
діти — ніщо! Але не турбуйтеся та не журіться, бать-
ку: я свідомий своїх учинків, своїх обов'язків і відпо-
відальності за них і запевняю вас, що ніякої небез-
пеки немає, або майже немає.

— Це той проклятий Корава... — спокусився ще
протягнути розмову на цю тему пан Полоцький.

— Корава — це гнида, про яку й говорити шкода,
батьку! — відповів Зеленський. — Чаленко! — обер-
нувся раптово в інший бік, помітивши, що понад са-
мою водою йде до них з веслом на рамені невеликий,
босий, у розхристаній на грудях сорочці, чорнявий
рибалка. — Добре, що ти тут. Наготуй човна. Поїде-

мо з заходом сонця в вершину на переліт. А чи рибу, що я казав, зловили?

— Батько зловили та згодом доставлять, куди пан сказали, — відказав хлопець, дивлячись Зеленському в очі, та легко всміхнувся. — Човна прижену під верби по той бік греблі. Качки добре летіли вдо-світа, то й увечері летітимуть.

— Ну, добре. Може й ви, батьку, спокуситесь по заході сонця на переліт? Може б ви стали в вершині під очеретом із рушницею. Там дуже добре летять крижні й чирята. І Гнатка взяли б із собою. Я б не хотів його брати в човен, бо й човник малий, і ноги б він собі замочив, а там біля кринички буде вам сухо й добре.

— Добре, — дав свою згоду пан Полоцький. — Хоч я думав, що може б ми з тобою поїхали вчором до Пілецьких на преферанса. Взяли б і Йоасю з со-бою. Хай би трохи розважилась, бо ж вона весь день проплакала, турбуючись за тебе.

— Сьогодні не можу. Я надто змучений і скоро ляжу спати. Може, завтра поїдемо. Завтра ж неділя. Здається, навіть я обіцяв, що в неділю відвідаємо Пі-лецьких.

Похапцем спожили підвечірок, бо вже сонце неза-баром мало йти на спочинок, і з рушницями пішли на беріг. Гнатко підбігав, не пускаючи батькової руки, веселий та вдоволений неменш за Мушку, що, стиха скімлячи та дрижачи всім тілом, ішла слухняно, хоч і неохоче, за ногою свого пана. Рада б вирватися впе-ред, але здержувало її панське слово.

Дійшовши до похиленої широким гіллям над во-

дою старої верби, зупинились. Чаленко стрибнув до невеликого, приткнутого передом до берега човника й почав дерев'яним коряком виплескувати з нього воду. Мушка й собі стрибнула в човен, вибігла на його кінець, стала передніми лапами на дошку при кермі та нюшила над водою. Зеленський показував тестеві рукою на якийсь пункт поза зарічок.

— Там, батьку, за зарічком біля кринички станьте під самою рогозою, а Гнатко хай сяде на камінь, що біля кринички лежить. Звідтіль буде дуже добре видно все плесо та проти заходу стрілятимеме, аж поки зовсім споночіє.

— Я б із тобою хотів, татку, — обізвався нерішуче Гнатко.

— Ні, синку, не можна. І так нас із Мушкою аж забагато на це маленьке човенце. А ти краще доглянь, де падатимуть дідуневі качки, тоді Мушка їх легше позбирає.

Гнатко заздро дивився, як сунули тихою теплою водою, відбиваючись у ній майже чорними плямами. Вода тихо плюскотіла під Чаленковим веслом та розбігалася в срібні широкі круги далеко по плесі.

Повернулися боком. На шпилі човна стояла з витягнутим уперед носом Мушка, а посередині сидів батько з висунутою скосом угору цівкою рушниці.

Чаленко навстоячки в кермі попихав човна вперед розмірними помахами весла.

Коли їх уже зовсім закрила висока стіна очерету, Гнатко взяв діда за руку та коротко сказав:

— Ну, ходім!

— Чистий батько! — засміявся пан Полоцький,

дивлячись з захопленням на улюбленого внука. — Ти вже й дідунем командуєш! Великий з тебе забіяка виросте.

— Дідуню, ходім швидше, бо прогавимо переліт. Уже качки в очеретах за зарічком обзиваються, — тягнув нетерпляче діда за руку молодий ловець.

Пішли в обхід зарічка до кринички, що про неї казав Зеленський...

— Як же ви ту рибу зловили? — стиха спитав Зеленський Чаленка, коли вже були за очеретами.

— Батько, як іще на світанку їхав до Хмельової на розвідку про напад, зустрів його по дорозі. Зараз уклав його на віз, притрусив соломною та прикинув рядном, привіз та й сховав у темнику в нашій пасіці. Там він і лежить за порожніми вуликами. Дуже на вас нарікає та нахваляється. Пістоля не хотів віддати. Каже: „Якби барбоси мене знайшли — не дамся їм у руки живий”. Цієї ночі лагодиться кудись у дальшу дорогу, бо йому вже тут не бути. Барбоси певне допиталися в арештованих, що були з ним, і про нього. Нишпорять по селу, довідувалися і до його хати. Старому Соловійову погрожували, що арештують, коли їм сина не видасть. Коли я йому сказав, що ви наказали йому опівночі на Зачеписі бути, дуже розлютився й щось собі довго під носом мурчав, але сказав, що прийде. Батько просив, щоб ви при розмові з ним добре дбали, бо він уже в одчай впав і всього по нім сподіватись можна. Ми обидва будемо там під рукою на всякий випадок.

— Добре. Ждатимете на мене з батьком біля Виняки. Приїду верхи, — наказав Зеленський.

— Слухаю, батьку!

У цій хвилині почувся перед самим човном лопіт крил і два крижні - кряки з переляканим кваканням важко підлетіли понад темними очеретяними китицями. Два хуткі стріли, і обидві качки лягнули одна по одній на тихе плесо, розбризкуючи навколо воду. Мушка бухнула просто з човна в воду, з розгону впірнула з головою, виринула й справно попливла спершу до тої, що ще тріпалась на воді, намагаючись упірнути. Мушка схопила здобич у зуби, високо підводячи морду та щурячи очі, що по них біла мокрим крилом жива ще жертва, пливла до човна. Зеленський вихилився до неї, взяв їй з зубів качку, а Мушка вже обернулася та попливла по другу, що лежала мертва з розпростертими крилами під самим очеретом. Ще не встиг Зеленський втягнути мокру й задихану Мушку в човен, як недалеко поза очеретами на березі бухнув стріл і хвосьнув луною, мов мокрим батогом, далеко по росяних луках. За пострілом почувлися схвильовані голосні покрики Гнатка, і знову бухнув другий стріл.

— Татку-у! Татку-у! — гукав із-за очерету тоненький, повний ловецької пристрасти Гнатковий голос. — Лисиця вийшла з очерету, а дідуньо її прома-азав! Пішла в лози! Татку-у! Чує-еш?

— Та чую, чую! — відгукнувся, сміючись Зеленський. — Пішла, то й Бог з нею. Колись здохне! А ви поспішайте на своє місце, бо переліт починається!

Посунули хутко вперед і засунулись човном у густий очерет.

Наступала вечірня тиша. По той бік річки вставав

сивий туман і стелився низько луками. В очеретах перекликались дивними голосами водяні курочки та лиски. Попшикували запізнені бекаси, блискавкою спускаючись десь із потемнілого неба на луки. Із-далеку доходив гуркіт парової молотарки, що почав ущухати, і повітря розтяв різкий свисток паровика, — веселе сповіщення про кінець роботи. Заторохтіли порожні вози на шляху, замукали корови, ідучи з паші додому. Десь на мілкім плесі біля греблі, в нагрітій за день на сонці воді, завели жаби своєї хорової.

Комарі почали кружляти довкола голів принишклих Зеленського й Чаленка, витягаючи своєї мов волосинка тоненької пісні та настирливо намагаючись засісти десь на шиї або за вухом та попити людської крові. Обидва ловці густими клубами диму з люльок намагалися відігнати комарів та час від часу плескали себе долонями то по шиї то по руках, побиваючи на смерть улізливого ворога, що потай запускав їм у шкіру своє тоненьке жало.

Блискавкою промайнув над самою головою малий табунець чирят. Зеленський не встиг стрілити, а вони вже сховались за очеретом. Почали то ближче то далі крякати, пориваючись з лопотом, кряки та снувати з характерним свистом крил угорі над водою й луками. Щохвилини надлітали над голову. Стріл за стрілом почали бухкати із човна, з берега, де чатували Полоцький з онуком. Мушка працювала завзято весь час у воді, не маючи вже ні часу, ні змоги дістатись на човен. Вона виносила вбиті качки до човна й зараз же мусіла плисти по нову здобич, що ляпала одна за одною на плесо. Почало темніти. Ще кілька разів

стрілив Зеленський напроти заходу, що вже потахав, але й тут уже було зле видно й тому дав знак до відвороту.

Втягнули в човен Мушку. Вона енергійно обтріпувалася з води, забризкуючи ловцям очі. Чаленко рахував здобич.

— Чотирнадцять кряк, три чирки й одна чернушка, — сказав задоволено, кидаючи останні дві на купу та виганяючи човен з очерету на плесо.

— Поспішай же, бо вже пізно і, може, Мушка на березі буде потрібна. Пристанеш ось тут за зарічком напроти кринички. Гоп! гоп! — гукнув Зеленський, випростовуючись на весь зріст.

— Гоп, гоп! Гоп, гоп! — відгукнувся дідуньо з онуком з берега.

Пристали біля кринички. Попереду вистрибнула Мушка, а за нею Зеленський.

— Ось тут десь в осоку впала одна кряка! — гукав нетерпляче Гнатко. — Пошукай, Мушко! Пошукай добре, ось там! — показував собаці.

Мушка, помахуючи мокрим хвостом, полізла в осоку. Почулося ляпання по воді підбитої качки й за пару хвилин винесла її Мушка до стрільців.

— Скільки ти вбив, татку? — нетерпляче допитався Гнатко. — Ми з дідунем убили всього три, бо дідуньо здорово маже і лисицю промазав. Така кудлата та мокра вилізла з очерету, як ти почав стріляти. Я кричу дідуневі: „Лисиця, лисиця!” А дідуньо не бачить. Поки побачив, то вже було досить далеко. Але якби ти був, татку, то не пустив би її, а дідуньо двічі промазав.

— Зовсім не промазав, — схвильовано виправдувався засоромлений дідуньо, — тільки я її зразу не помітив, бо ти „лисиця, лисиця!”, а сам зовсім недобре показуєш. А коли я її вже побачив та хотів стріляти, то мені поясок за цівку замотався. Я сюди-туди, сюди-туди! Поки розмотав, то вже далеко було. Але я її напевно підстрілив, хоч і недобре було її видно, бо вже в лозах була. Але ходім. Може, Мушка пошукає. Може, вона лежить денебудь в очереті.

— Та де її тепер поночі шукати в очереті! — засміявся Зеленський. — Як захочете, то переночуйте в нас, а рано йдіть з Мушкою, про мене — пошукайте. Якщо вона лежить десь убита в очереті, то й завтра лежатиме. Але й що вам, батьку, з лисиці в серпні, вона ж нікуди тепер не годиться.

— Та я не для футра, а задля трофею хотів би її здобути. Але ночувати в вас не можу, бо маю пильну справу вдома. А завтра таки приїду й пошукаю цієї лисички. Мені здається, що я таки її добре поцілив. Правда, далеко було й лози, але, може, і достало її.

Ішли понад берегом стежкою. Стало зовсім темно. Чаленко ніс за ними в'язку качок та мусів оповідати Гнаткові, що, вчепившись йому за руку, докладно випитував про всі подробиці таткового полювання.

Вечеряли, поспішаючи, бо зараз по вечері пан Полоцький від'їздив додому. Пані Полоцька рішила ночувати в Зеленських. Гнатко, що конче хотів розказувати Буні й мамі про враження з сьогоднішніх ловів, закуняв і заснув при столі. Його сонного занесли до ліжка. Зеленський зараз по від'їзді Полоцького пішов на коротку відправу пасічника й дозорців, що чекали

на нього в канцелярії, а потім, виправдуючись втомою, подався до своєї кімнати.

За годину тиша сповила весь двір, тільки дід Максим із двома собаками походжував то докола двору, то поміж господарськими будинками, то біля млина; на переміну посвистував, а тоді схаменувшись, здіймав шапку, хрестився й проказував півголосом старі, старі молитви, що перейняв їх у дитинстві від покійної своєї мами та баби.

„Господи, Вседержителю! Господарю Милостивий, Володарю неба й землі! Оборонче невольників і всього люду християнського! Добродію праведних, Карателю супротивників віри! Одверни від народу християнського вогонь і води повноводі, повітріє й усякі пошесті, неволю басурмунськую, недолю сирітськую. Поверни на ясні зорі, на тихі води заблудших і поневолених. Побий, Велика, Непереможна Сило Божа, гнобителів та знущателів народу християнського. Одверни, Господарю Милостивий, гради, і голод, і набіги басурманські од Святої Землі нашої. Пошли дощі цілющі на ниви наші, одверни від них сарану і черв усякую. Прийми до царства свого душі праведні усопших і вбійних, що голови поклали за Святу Землю нашу. Будь Милостивий душам каючих грішників, не відгонь від порога свого просителів та молителів грішних, що померли в гріху та по смерті каються й Ласки Твоєї благають. Зароди Боже, жита буйні, пшениці золотії, всяку пашню для люду вірного християнського й для худоби німої на хліб насущний та на поживу. Пречистая, Пресвятая Діво, Мати Скорботная! Ублагай Сина свого єдиного, Бога Істин-

ного, хай зменшить свій гнів праведний супроти темних і незрячих грішників, хай напутить їх на стею покайную. Заступися, Пречистая Діво, за нас грішних у годину конання нашого, заслони нас Святим Покровом своїм перед гнівом праведним Отця і Сина і Святого Духа, Амінь.”

VIII. Ж А Х

Пані Зеленській не спалося. Вже було біля півночі. Всі спали глибоким сном. Тиша, що аж у вухах дзвонило, залягла весь дім. Навіть не чути було віддиху дітей. Якась неясна тривога стиснула їй серце. Тремтячи як у пропасниці, вона встала з постелі й по черзі нахилилася над кожною дитиною, наслухуючи їх спокійного тихого дихання.

Раптом заворушився на постелі Гнатко, подивився сонними непритомними очима й голосно скрикнув: „Татку! татку!”

Перелякана мати обійняла хлопчину, м'яко притулила до грудей і вложила назад на подушку, заспокоюючи: „Спи, синку, спи, рідний, спокійно”, а самі сльози почали заливати очі. Гнатко вложився на подушці, бурмочучи: „Я сплю, а татко боронить...” За хвилину вже рівний віддих дитини показував, що наново сон обіймив його своїми тихими обіймами. Стривожена мати прикладала руки до його чола, пробуючи, чи немає гарячки. „Може, застудився вечором на тих навіжених ловах”, думала неспокійно. Але чоло не було розпалене й дитина спала вже зовсім спокій-

но. Пані Зеленська знову лягла в постіль та сон не приходив. Попробувала молитись, але молитви плу- тались їй і ніякої не могла проказати до кінця. Врешті рішила піти до Богдана.

Босоніж переступила поріг кімнати Зеленського, безшумно відчинивши двері. Чорна тиха пуста по- віяла на неї. Якийсь незрозумілий жах кістлявою ру- кою вхопив її за горло. Побігла босими ногами впе- ред. По дорозі вдарилася коліном об якесь крісло, але рукою вхопилася за чоловікове ліжко.

— Богдане! Богдане! — прошепотіла, припадаю- чи всім тілом до постелі.

Наче якийсь неймовірний холодний гад обвив її своїми слизькими перстнями. Дух їй захопило від не- людського жаху. Ліжко було порожне й холодне. Бог- дана не було в кімнаті.

— Боже! — скрикнула нестямно і прожогом ки- нулася в двері. Перебігла через сінці, вскочила в кім- нату, де спочивала пані Полоцька, і з цілого розмаху впала наперек ліжка.

— Господи! — скрикнула зо сну Йоасина мати. — Що це? Що це?

— Мамо, мамо! Це я, — ледве вимовила, цоко- тючи зубами, Йоася. — Богдана немає в кімнаті!

І розплакалася гірко.

— Що сталося, моя дитинко? — допитувалася, нічого не розуміючи зо сну, пані Полоцька. — Гос- подь з тобою! Що сталося? Скажи по-людськи, що сталося?

— Богдана немає в кімнаті!.. — тремтячи, горну-

лася в материні обійми Йоася. — Богдана немає в кімнаті!

— Богдана немає? Та що ж таке? Заспокойся, дитинко. Він напевно зараз прийде.

— Не прийде, мамо, не прийде, — ридала Зеленська, всім тремтячим тілом пригортаючись до матері. — З ним щось страшно діється, чує моє серце. Він навіть не лягав. Він зараз звечора вийшов.

— Та Боже мій! Заспокойся врешті, — зацитькувала, мов малу дитину, доньку, шукаючи сірників та засвічуючи свічку. — Ходімо разом, подивимось, може, тобі щось здалося.

Накинула широкорукаве кімоно, сама чомусь перелякана і, держачись за руки, пішли обидві, присвічуючи свічкою, до Богданової кімнати. Ліжко було пuste, застелене й нерушене. Видно було, що Зеленський і зовсім не лягав.

— Ну, доню, не хвилюйся й не журись. Ти ж добре знаєш, що він ніколи не каже, коли й куди йде та коли вернеться. Хіба ж ти забула, як ще першого року, коли він пізно не вертався з поля, а ми непокоїлись та послали вершників за ним шукати, що зробив? Хлопців, що за ним шукали, покарав, а сам умисне заночував у курені в діда Кіндрата на пасіці й прийшов аж на другий день на обід. І що казав, і як гнівався тоді? „Не смій по мене на розшуки посилати! Не з'їсть мене дідько! Я не заблукаюся ні в степу ні в лісі й нікому себе скривдити не дам. Ще й другого від кривди, як треба буде, обороню. А того не стерплю, щоб по мене послано, як по малу дитину, та ніколи не покину роботи. щоб додому бігти, бо там непокояться, що,

може, я собі носика розбив". Я ніколи не бачила його таким сердитим, як тоді. Ну, тепер йому щось випало, якесь діло. Може, в об'їзд поїхав подивитись, чи нема якої шкоди, або що. Може, зараз і вернеться. Не хвилюйся, бо й нема чого. Він же тебе й дітей щиро кохає та тебе не зраджує. Ти ж певна цього?

— Ой, мамо! Чує моє серце, що з ним щось страшне діється. Не в об'їзд він поїхав, мамо. Це він у якихось отих своїх проклятих справах українських пішов, що вони і його і нас до погибелі доведуть! — безпритульно ридала Йоася, б'ючись головою об поруччя ліжка. — О, будьте прокляті ті всі справи й люди, що мені забрали чоловіка, що кривдите і мене і моїх дітей безталанних!

Довго в ніч сиділи мати й дочка, обійнявшись, і то нарікаючи, то плачучи, то потішаючи одна одну. Аж може на годину перед світанком почувся далекий церковний дзвін, мабуть, у Миколаївці, що почав бити на сполох. Дід Максим застукав у вікно.

— Вставайте, пане! В Цвітановичах фільварок горить!

ІХ. К А Л Е Н И К

Коли все заснуло, Зеленський вийшов тихо з дому й пройшов до стайні. Сам накинув сідло на Камтанку, що її на переїзду з Сивим вживав під верх, підтягнув попруги й вивів коня з двору через сад. Тут ускочив у сідло і спочатку ступою, а коли виїхав у степ, риссю поїхав колом, минаючи віддалік хатки

хутора. Пару верстов за хутором з'їхав до річки, перебрив у неглибокому місці на правий беріг Висі й за пів години в'їхав у порослу чагарником та терниною балку, що звалась Виняркою.

Їхав ступою по дні балки, наслухуючи. Почув із чагарника тихий свист степового кулика. Зупинив коня й відповів таким же свистом. Сплигнув із коня. Перед ним замаячили дві темні постаті — одна висока й кремезна, друга на голову від першої нижча. Це Родіон Чалий із сином, що всі його звали просто Чаленком, ішли йому назустріч.

Мовчки наблизився до них і мовчки стиснув обом по черзі руку.

— Ми тут із возом — стиха промовив Родіон. — Залишіть коня, ув'яжемо його до воза. Вже скоро північ. Каленик напевно прийде. Я обіцяв завезти його до Калниболот, а там нехай іде, куди знає. Я маю вдома світа дїгнати його за Сучком. Він не знає, що ми тут, під рукою, на всякий випадок.

— Може, не будете потрібні, — так само нечутно відповів Зеленський. — Не насміліться...

— Хто його зна. Може, і насміліться. Добре дбайте, батьку, щоб лиха не вийшло. Може, краще ми його вдвох ухопили б та обеззброїли...

— Не треба!

Зеленський відхилив полу жупана, та прикриваючи нею світло електричного ліхтарика, глянув на годинник. До півночі бракувало двадцять хвилин.

— Гаразд! — сказав коротко.

— Гаразд, батьку! З Богом! — відказав йому Родіон і повів Каштанку до захованого в чагарнику воза.

Через кілька хвилин стояв уже Зеленський на високій могилі.

Розповідали старі люди, що колись повз цю могилу йшов чумацький шлях, а біля самої могили стояла коршма. Чумаки її не минали й „зачеплювалися” за неї та прозвали коршму Зачепихою. Давно вже не стало ні чумацького шляху, ні коршми. Віддалік пробігає не часто вживана вузька дорога з Витязевої до Гуляйполя. Але саму могилу й досі звуть Зачепихою. Кажуть, що вночі, особливо зимовою порою, коли люди вертаються з ярмарку, „блуд” їх біля цієї могили водить. Часто трапляється, що їде собі, бува, чоловік напідпитку, їде всю ніч та ніяк до села доїхати не може. А як настане день, дивиться, а він усю нічку проїздив довкола могили, аж битий шлях у снігу протер. Така то ота Зачепиха!

Зеленський сів на камінь, що хто знає скільки літ, а може, і століть лежить уже на могилі, і глибоко задумався.

Жаль йому Каленика. Здібний був, охочий та відважний хлопець. Здавалося, вийдуть із нього люди. Вчився, з запалом і завзяттям читав та всотував у себе, мов губка, Богданову науку... І ось виріс із нього бандит. Ні, це неможливо, щоб мало надаремне піти це дволітнє його перебування в бойовій організації, щоб намарне пішло все те, що діялося, що вкупі пережилося, про що мріялось... Просто замолодий він ще та не досить загартований. До того був приділений до Павлової Щербакової п'ятки. А Павло, хоч і справний був, і переконаний, і вірний, але, мабуть, зам'який на самотійного команданта п'ятки та на ви-

ховника і керманича таких молодих хлопців, як ось цей Каленик. Шкода, що не приділив я його був зразу до Родіона або до Омелька Лисого. Може б і не трапилося такого з ним.

У Миколаївській церкві загудів дзвін. Поважні, приглушені віддаллю низькі звуки пливли з того боку Висі та розпливалися в степовій тиші. Спокійно вибивав старий дзвін північ.

Ще не прогук останній удар дзвону, коли перед Зеленським замаячила темна постать, що наближувалась, пнучись із долу на могилу. Врешті, підійшовши на два кроки, зупинилась.

— Єто ви, Богдан Северінович? — роблено московською мовою заговорив Каленик.

Прикро вражений Зеленський підвівся на весь зріст. Вищий був від Каленика майже на цілу голову. Запах горілки неприємно вдарив його в ніздрі.

— А що ж це ти, синку, по-людськи й говорити забув?

— Нічого я не забув, а ще й багато навчився, — тягнув своє тією ж каліченою мовою Каленик. — Вже досить ви мені морочили голову всяким буржуйським туманом. Знайшлися люди, що витолкували мені, куди то ви гнете. Не дурний вже я й далі вас слухати.

— Слухай, Каленику, — здержуючи гнів, обізвався Зеленський. — Я тебе не кликав сюди на сварку, а наказав тобі прийти, щоб допомогти тобі. Хіба ж ти не розумієш, у якому ти тяжкому положенні завдяки саме тій дурній науці „добрих” людей, що ти про неї оце кажеш. Диву даюся, що ти, недурний хлопець, у такий час, коли тобі саме дуже тверезим треба бути,

бо ж із тобою непереливки, залив собі горілкою очі.
Пропадеш ось так...

— Ще невідомо, хто пропаде, а пив я не за ваше...

— Мовчи, дурню! — різко гаркнув Зеленський, а той і справді замовк та похнюпився. — По правді, ти щиро собі заслужив на кулю в лоб. Але мені жаль тебе дурного і твого старого батька. Отже я рішив тебе рятувати з халепи, в яку ти самохіть уліз та яка тебе на шибеницю заведе. Але для того треба, щоб ти опам'ятався та вернувся на чесну путь. Слухай! Змагатися тепер із тобою не буду, бо і не час на те і п'яний ти, але поможу тобі з халепи вийти й дам час спам'ятатися. Поліція знає твої минулонічні пригоди й шукає тебе на всі боки. Сам ти не зумієш скритись і попадеш їм у руки не тепер, то в четвер. Я тобі дам зараз гроші на дорогу. Родіон одвезе тебе на станцію до Шполи. Там сядеш у потяг і поїдеш до Білої Церкви. Звідтіля пішки, або підводою доберешся до П'ятигір і зголосишся на фільварок до мого брата. Я дам тобі до нього записку. Він тебе прийме, як робітника. Попрацюєш там із пів року спокійно, а як зовсім опам'ятаєшся, дам тобі закордонний паспорт та гроші на дорогу й поїдеш на пару років до Північної Америки. Врешті я там буду в П'ятигорах і поговоримо тоді про ці справи. А тепер віддай мені зброю й обіцяй, що постараєшся чесно виконати мій наказ, бо ж сам бачиш, що йнакше пропадеш...

— Первей ти пропадьош! — гукнув, раптово відступаючи на крок взад, Каленик і випалив із пістоля.

Але Зеленський блискавкою скочив убік та відповів двома стрілами, що майже в один злилися. Ка-

леник мовчки обсунувся на землю. Водночас, мов із-під землі, вирости Родіон із сином та кинулися до Зеленського.

— Не ранив вас, батьку? — питав стривожений Чалий.

— Ні, — наче прокинувшись із глибокого сну, зітхнув Зеленський. — Гляньте, Родіоне, може, він живий, тоді рятувати б...

Чалий припав до Каленика.

— Де він там живий, коли голова геть розчерепле — промовив стиха, скинув шапку й побожно перехрестився. — Слава Милостивому Господу, що не дав йому ще одного злочину доконати та рятував вас, батьку, від безславної смерти. Прости йому, Милосердний, його тяжкі гріхи й не покинь його душі в милості своїй! Батьку! Ідіть негайно до коня та й їдьте звідсіль. Та й ми мусимо зараз зійти з могили, щоб часом не той... Не турбуйтеся — вже ми його добре заховаємо.

Зеленський мовчки стиснув йому руку і швидким кроком подався в бік яру. За хвилину вже батько з сином несли неживого безталанного Каленика до воза.

Х. П О Ж Е Ж А

Тільки Зеленський перебрив знову на той бік Висі й почав спинатись на високий беріг, коли дійшов до нього тривожний дзвін на сполох із Миколаївської церкви. Вихопився конем на рівне й побачив, що небо червоніє пожежною загравою в боці, де понад Малою

Вискою притулилося невелике сільце Цвітановичі. Стиснув Каштанку колінами і, похилений у сідлі, вихором почвалав просто на заграву.

Не доїжджаючи до довгої вузької греблі, що вела через луки над Малою Вискою, наздогнав і почав мінати цілу валку своїх власних людей, що під командою Олекси Третьяка чвалом поспішали туди ж.

Напереді охляп на коні, освітлюючи шлях ув'язаним до довгої тички каганцем, чвалав Савко Горобець, жвавий і меткий підручний хлопець. Бляшаний двоквартовий каганець кивався в такт кінського бігу й далеко вперед та на боки кидав червоно-золотий круг рухливого світла. За ним гуркотіли чотири однокінні бочки, поплескуючи через верхній чіп водою на шлях. Далі парою коней чвалав Ларівон з повною великою бочкою на возі. За ним повагом, але хутко котилася освітлена насторч уставленим каганцем „пожежна машина” — велика сикавка з Полянським на передку і ще трьома хлопцями. На кінці валки торохкотіла велика драбиняста гарба з двома десятками робітників-волинців, озброєних у вила, сокири, гаки та відра.

Несамовито виглядала гамірна валка рятівників, що порола світлом смолоскипів темряву тихої степової ночі та з брязкотом і грюкотом перла просто на велику заграву, що все буйніше розросталася по той бік греблі.

Третьяк підскочив збоку гнідим конем, намагаючись щось Зеленьському казати, але той тільки рукою показав на пожежу й подався далі.

Лемент, вереск, безголов'я й безпорадна біганина панували коло критого бляхою, з оскленим ганком,

дому власника Цвітановицького фільварку, Шимона Барського. Дім стояв при самій дорозі. Облуплені з тинку, може, десятками літ небілені стіни, навколо смітники та всяке дрантя. Поламані старі штахети відгороджували дім лише з одного боку, від дороги. Велика родина „дідича” з лементом і зойком бігала в усіх напрямках, з якимись перинами, стільцями та іншими хатніми статками в руках, і верещала різними голосами так несамовито, що аж у вухах лящало.

Ще не зовсім старий, сивобородий господар тільки в білизні, заглянувши Зеленського, кинувся йому просто під коня та мало не попав під копита.

— Рятуйте! ой, рятуйте, пане Зеленський! — верещав очамрілий з страху, хапаючись за стремена. — Рятуйте! Нас підпалили! Нас усіх хочать мужики вирізати! Ой, вей, мір! Ой, все пропало!

З одчаєм вчепився в ногу Зеленському й далі верещав нестямно. Решта його напіводягнутої родини почала й собі бігти до Зеленського, тиснутись до нього верескливим, несамовитим колом непритомних з жаху людей.

— Цить! — гукнув на них Зеленський. — Виносьте з хати що цінніше, а я займуся пожежею! Зараз тут будуть мої люди!

— Ой, не лишайте нас самих! Нас поріжуть! Нас повбивають! Пане Зеленський! Пане Зеленський!... — лементували несамовито далі, заступаючи йому дорогу й просто обліплюючи його коня, як настирливі мухи.

Зеленський, люто лаючи та погрожуючи піднесеним вгору нагаєм, насилу видерся із цього кола.

На току великим полум'ям палахкотіли два оже-
реди свіжо намолоченої соліми та почала займатись
вогнем очеретяна стріха збіжжевого магазину. На
щастя, було зовсім тихо, хоч уже родився від вели-
кого вогню легкий вітер та, підриваючи малі жмути го-
ріючої соломи, кидав їх на засмічений соломою, по-
ловою та всякими сміттям майдан. То тут то там зай-
малися несміливими вогниками ці смітники. Покурю-
ючи димом, повзали ними палахкотливі вогники все
далі й далі, до обори, до стайні та інших господар-
ських будинків.

Віддалік купою стояло з півсотні місцевих селян,
спокійно балакаючи поміж собою.

— А це що? — гукнув, наближаючись до них Зе-
ленський. — Чого гавитесь? Гайда по граблі, вила та
відра! Треба оце все позгортати на купи, бо роз-
лізеться вогонь та все спалить! Зараз сюди мої люди
з машиною прибудуть та будемо водою гасити.

Нетерпляче напирив конем просто на них, але
люди стояли мовчки та непевно поглядали один на
одного.

— Ну й чого стоїте? Не чуєте, що кажу? — скрик-
нув уже гнівно Зеленський.

— Та чуємо, — обізвався один старший чоловік.
— Але ми жидівського добра не рятуватимемо.

Зеленський спаленів. Уже гостре слово зависло
йому на губах, вже здригнулася готова вдарити рука.
Але раптово наче якимось холодом повіяло на нього.
Здержався. Гостра думка пронизала йому мозок. Та
й справді. Як він може примушувати їх рятувати добро
родини, що ні праці, ні знання не приклала до здобу-

вання цього добра. Дід Шимона держав тут колись коршму на чумацькому шляху, поїв людей настояною на бакуні сивухою, позичав на лихву гроші панам та людям. Забагатів жид, а попередній власник маєтку при картах та розпусті зубожів. Тоді жид Барський забрав за лихварські борги Цвітановичі та й став „дідичем”. Ні він сам, ні його син, ні теперішні внуки не приклали до землі ні рук, ні праці. Віддавали її обробляти людям за половину врожаю й так тягнули це нужденне господарство, якого не любили й не розуміли. І не було це ніяке господарство, а просто якась прикре непорозуміння.

— Може ці люди й справді краще від мене розуміють цю справу. Може, і справді не слід його рятувати? Хай би собі горів, хай собі йде та людям землю лишить...

Але вже ніколи було роздумувати. Вже з гуком та грюкотом заїздили люди Зеленського бочками під палаючий магазин та підкочували під нього сикавку.

Полянський сплигнув із передка. Справно почали розмотувати кишку. За хвилину чотири здорові парубки кивалися над помпою й гостра струя води біла просто в вогонь на очеретяну стріху магазину. Олекса Третяк командував.

Робітники Зеленського розсипались по току. Одні горнули по майдані соломі та сміття, інші гаками рвали крокви на будинку, ще інші лили з відер воду на стріхи хлівів та інших, ближчих до вогню будинків. Всі працювали справно, без біганини та без непотрібних вигуків, немов добре вимуштрувана та здисциплінована військова частина.

Зеленський віддав коня Горобцеві й ходив поміж людей, то тут то там кидаючи короткі накази, але враз обгорнула його якась страшна втома й нехить. Відійшов набік.

Цвітановицькі люди все ще стояли купою та байдуже придивлялися до пожежі.

— То не хочете рятувати жидівського добра? — спитав їх спокійно Зеленський. — Однак я думаю, що то не жидівське добро горить, а таки ваша праця та хліб святий. Не годиться, люди добрі, байдуже дивитись, як вони горять, чиї б не були.

— Може, воно й так, — обізвався той самий, що й попереду, чоловік — тільки неправедно жид у нас людською землею володіє. Нехай би вже горів, може швидше зійшов би з неї.

Зеленський тільки рукою махнув і пішов у бік дому, де не вгавали гвалт та метушня родини Барського.

— Ач його! знайшовся оборонець! — почув за собою. — Всі вони один з одним держаться за руку.

Підійшов до дому Барського й сів під стіною на ослоні. Враз юрбою обступила його вересклива та неспокійна родина власника. Дякували, трясли його за руки та про щось питали. Майже не слухав, що кажуть до нього. Блідо всміхався й повторював:

— Заспокойтесь, пожежа припинена, не піде далі. Ні дім, ні інші будинки не погорять. Мої люди не допустять до того. Всієї шкоди, що дві скирти соломи та магазин...

— Ой, пане Зеленський! — лементував Шимон Барський. — Там у мене в магазині сливе все збіжжя

горить. Жита п'ять вагонів та два вагони вівса. Ой, я зовсім банкрот! Воно в мене не забезпечене. Це все, що я маю!

Зеленський кивав тільки головою й відповідав неохоче по півслова.

Над'їхав із Ерделівки управитель Павликовський, сусіда і приятель Зеленського, товариш його з гімназії. В золотих окулярах, грубий, загорілий, з великими вусами й підвусниками.

— Го-го, братіку! — гукав глибоким басом, обіймаючи Зеленського та тричі з ним чоломкаючись. — І де ти такий узявся швидкий. Хіба за тобою поспієш?! Я мало духу з коня не випер. Гнав мов скажений із людьми, з бочками, з сикавкою, а тут уже й робити нічого. Твої хлопці вже останні віхті заливають та крокви розтягають. Ну, пане Барський, дякуйте Богданові Севериновичу. Врятував він вам усе майно. Ото й усього, що трохи соломи та магазин згорів. Навіть жито та овес на купах не погоріли, а лише зверху пообсмалювались. Тільки вже ні з жита ні з вівса пуття не буде, бо димом перейшло. Вже його й чорт не їстиме, не то що люди або худоба! Та що це ти, Богдане? — звернувся раптом до Зеленського, оглядаючи його занепокоєно. — Щось ти мені не подобаєшся. Нездужаєш, чи що? Учадів, може, від диму?

— Ні, просто стомився, — відповів Зеленський ніяково.

— Слухай! Їдьмо до мене. На втому нема краще, як випити пляшку коняку та поспати... А-а! Пані добродійка! — обернувся, помітивши, що під дім під'їхала чвірка каштанів Зеленського й з повозу висідає

бліда й перелякана пані Полоцька. — Живий і цілий ваш любий зять! Го-го, і пожежу вгасив, поки я сюди причвалав. Вже нічого мені тут робити!

Він підбіг до повозу і, цілуючи руку пані Полоцької, помагав їй зійти.

— І пані Йоанна тут? Бравого маєте чоловіка, пані добродійко! Ха, ха, ха! За ним ніхто не поспіє!

Зеленський підвівся з лави й швидко, нічого не кажучи, пішов на пожарище. Там уже й справді нічого було робити. Заливаний двома сикавками вогонь потахав і тільки згарища курились їдким димом та парою. Люди згортали жевріючі головні на купи та заливали їх із відер. В магазині поміж глиняними стінами згортали граблями з великих куп жита та вівса обгоріле зверху зерно. Олекса здавав звіт.

— Добре, — сказав коротко Зеленський. — Нехай уже люди Барського прибирають по нас. Дякую вам, хлопці, за труд! Увечері виплачу вам по карбованцеві на душу могорича. Ну, тепер з Богом додому!

Сів на коня й під'їхав попроситися з Барським та Павликовським.

Уже розвиднялося. Побачив у буді повозу біде аж біле личко Йоасі й стало йому її жаль. Сплигнув з коня, підійшов і, цілуючи їй руку, сказав сердечно:

— Ну, чого ти така збентежена, моя ясочко? Не треба хвилюватись і боятися за мене. Непотрібно ви виїздили сюди. Це не жіноче діло. Буню, сідайте та їдьте додому. Я зараз за вами приїду.

— А може б ти з нами повозом, — несміло промовила пані Полоцька. — Ти ж страшно стомлений...

— Ні, вже їдьте самі! — нетерпляче відповів Зе-

менський. — Володю! — звернувся до Павликовського. — До мене ближче, як до тебе. І в мене знайдеться чарка та чим перекусити.

ХІ. НЕДОЛЯ

Три дні пролежав Зеленський у своїй кімнаті недужий. Не хотів прийняти лікаря, що його з Новомиргорода привезли Полоцькі. На всякі запити тестів про здоров'я відповідав роздражнено й нетерпляче, що йому нічого не треба. На четвертий день удосвіта встав з ліжка, блідий, із запалими очима й зараз вийшов до господарства. Під час сніданку сказала йому Мотря, що якийсь чужий чоловік прийшов з якимось проханням.

У канцелярії біля порога стояв невисокий на зріст, у неохайнім заялозенім одягу, рудуватий, неозначеного віку чоловік. Він низько вклонився, коли побачив Зеленського і швидко глянув на нього малими чорними очками, мов би оцінював високу постать господаря, але решта його обличчя була покірною й наче онемілена.

— Чого вам треба? — спитав Зеленський.

— Я до вашої милости з великою просьбою, — промовив той, вклоняючись удруге. — Чи не були б ласкаві дати мені в економії якусь роботу? Я працював по фабриках в Одесі, у Миколаєві, а вкінці в Єлисаветі, як слюсар. Там були страйки і мене безневинно обвинувачували, нібито я в них спричинився. Тепер їду додому аж у люблинську губернію, але не маю ні

гроша на дорогу. Коли ваша ласка, прийміть мене на місяць або хоч на півмісяця, щоб міг на дорогу заробити. Я добре знаю і ковальську, і слюсарську роботи, але якщо такої роботи не буде, то й по хазяйству все вмію, бо я сам уроджений селянин. Вмію і косити, і орати, і за худобою чи за кіньми доглянути. Ось вам паспорт і свідоцтва праці.

Зеленський увесь час уважно придивлявся до нього, а тепер переглядав покладені перед ним на столі папери. Все було в порядку. „Іван Феліксів Потура, крест'янин села М., люблинської губернії..”

— Ну, добре, — промовив урешті. — На два тижні прийму вас на роботу. Ідіть до казарми. Там вас нагодують і дадуть місце. Скажіть там, щоб кінський отаман прийшов до мене. Йому дам наказ, куди вас на роботу примістити. Платня буде, як і всім. Тільки пам'ятайте, що в мене не вільно займатись жадною агітацією серед моїх робітників, ні нічого нелегального робити, бо зараз втратите працю й мусітимете йти геть. Папери ваші залишаться покищо в канцелярії.

За пів години з'явився Олекса Третяк.

— Олексо! Цього нового чоловіка, Потуру, прилаштуйте при плугах. Придивіться до його роботи й майте на нього око. Він чомусь мені не подобається. Уважайте на його розмови й поведінку.

Олекса дивився на Богдана спокійними розумними очима.

— Будьте спокійні. Догляну, як слід. І я думаю, чи не насланий він. Уже мені Сидір переказував, що

тої ночі він ночував у Кораवि, і довго про щось радидися вони вдвох, у покоях замкнувшись. А ось я при-ніс показати зразки погорілого в Барського жита та вівса. Воно зовсім не годиться ні на муку, ні на пашу худобі, але покільчилось намочене. Жид аж бороду рве, що ніхто цього зерна купити не хоче та що викинути його треба в провалля. А шкода, бо зерно гарне, добірне...

Зеленський глянув Олексі у вічі, і обидва вони мовчки всміхнулись, з самого тільки погляду зрозу-мівши один одного.

Життя в Байковичах знову побігло нормально. Молотьбу скінчили. Ще порались при косовиці проса та пізньої гречки. Приїхали купці з Одеси, закупили врожай яблук у саді. Зеленський цілими днями перебував у полі, доглядаючи господарства. У неділю їздили всі разом із Полоцькими та дітьми до милих сусідів Пілецьких. Наговорилися, пограли в преферанса. Пані Полоцька грала на фортепіяні, і молодь охоче танцювала під її музику. Всі були веселі. Господарі привітні й гостинні. Тільки Зеленський, усупереч своїй вдачі, був якийсь притихлий та задумливий. Цю зміну в його настрої помітили панство Полоцькі відразу ж після його паруденного недомагання, але пояснювали це різно.

— Бачиш, — казав до дружини старий Полоцький, — я казав, що він же колись і устаткується. Дивись, заспокоївся, не ганяє конем, як шалений, і до

Йоасі став такий ніжний та добрий, і Гнатка вже з собою на лови не тягає. Ось згадаєш мое слово, що на нього статок приходить і він зовсім зміниться...

Пані Полоцька тільки зітхала та потакувала.

А за вечерею в Пілецьких Павликовський по кількох чарках доброї старки гудів глибоким басом, регочучись:

— Гей, Богдане, Богдане! Чого ти таку невинну інститутку робиш із себе? Ач, який тихий, а хитрий, як очеретяний дідько. Знаєте, товариство, яку штуку втяв Богдан Барському? Виміняв у нього п'ять вагонів жита та два вагони вівса, що під час пожежі димом перейшли. Всі думали, що зерно вже нічого не варте. Богдан дав жидові по пудові за п'ять пудів. Жид тишився, мовляв, на дурного наскочив, що добрий хліб за непотріб дає. А він що робить? Сіє цим житом, і воно йому сходить, як щетина! Ха, ха, ха! От хитрун! А я й сам думав, що воно тільки в провалля годиться. Жид тепер аж плаче, що сам цього не догадався, але вже пропало. Тільки ось що, Богдане: навіщо ти його роздав ще й мужикам без заробітку на насіння? Я б сам тобі пуд за два дав! Ех, ти думаєш, що подяки від мужиків дочекаєшся? Помиляєшся ти, братіку, гірко. Не жди від них добра! Знаю я їх добре, го, го!

Богдан тільки всміхався, але не відповідав Павликовському. Та замість нього відповів Пілецький:

— Е, це вже ні! Селяни Богдана Севериновича за ним у вогонь і воду підуть. Пам'ятаєте часи страйків, коли скрізь селяни відмовилися жати озимину за до-

теперішню ціну й висунули домагання віддати їм її за третій сніп, а не за десятий-дванадцятий, як досі? Адже всі землевласники спровадили тоді чужосторонніх робітників і запросили військо для охорони від насилля і бунтів. Один тільки Богдан Северинович, всупереч нам усім, не спровадив чужих робітників ні війська, а погодився з селянами за шостий сніп. Потім по всіх майже економіях горіли щонаочі копи та скирти, а тільки в нього ні стеблина не згоріла. Чому? Таж він сам скрізь одверто заявляв: „Мені не треба ні війська, ні козаків, бо в мене ніяка шкода не трапиться. У мене ні пожежі, ні спашу не буде, бо охороняють поле й збіжжя самі ж селяни у своїх власних інтересах”. Він сміявся тоді з нас усіх, що зверталися до влади з проханням про охорону. „Спровалили, каже, донців та драгунів, а ті б'ють селян, що страйкували. І що ви скористали? І селянам не дали заробити, і самі не маєте, бо скирти погоріли. А Келеповський із Семечастого то й головою наклав за карні експедиції та езекуції. Зате в мене і селяни вдоволені, бо заробили, та й я сам маю досить”.

Вернулися додому пізно вночі, стомлені, і Богдан, попрощавшись з дружиною, пішов у свою кімнату. Але заснути не міг. Важкі думи, що неначе тільки й чекали, коли він опиниться на самоті, знову налягли на нього чорною хмарою. Як завжди, шукаючи відповіді на всі свої сумніви й болючі питання, він знову і знову приходив до того самого висновку: „Тільки збройна боротьба, тільки повстання всього народу, хай і невдале, може відновити в нас державні тради-

ції, без яких нема чого й думати про скинення московського ярма. От хоч би, здавалося, непотрібне повстання поляків 1863 року. Узяло воно багато жертв і вигубило цвіт нації, але створило бойові традиції, що виховали нове покоління, яке вже без намови, без вагання й сумніву змагає до самостійності і при першій нагоді цю самостійність здобуде. А в нас? У нас державні традиції не тільки притахлі, але просто зовсім забуті більшістю нашої змосковщеної, відданої чужій тержанності інтелігенції. Всі оті Гамалії, Родзянки, Сухомлинови, Глинки, Немировичі-Данченки, Короленки творять культуру дикого наїздника й удержують в порядку його галапасний державний апарат. Вони то дбають, щоб часом „хахол не забунтовал”. Вони творять кадри найкращих і найвірніших московської державі урядовців, які щирою й відданою службою удержують у цілості й силі апарат цієї держави. Усі ті Піхни, Цитовичі, Чаговці, Яблонівські — кров із крові й кість із кости української — найдбайливіше намагаються в чорносотенній пресі залити отрутою зненависти до власної батьківщини кожний знак життя свого народу. А духовенство? На жаль, і серед духовенства є чимало таких, що працювали та працюють над розвитком і укріпленням наїздничої держави, над повним „абрусенієм” свого народу, над знищенням усього того, що могло б хоч нагадувати українство. А що ж їм усім має протиставити умучений і уярмлений український нарід? Стихійний консерватизм нашого селянства, єдиного на весь світ, що зуміло так зберегти найбільші скарби поневолених народів: мо-

ву, пісню, прадідівські обряди та історичну правду... Та ще, може, культурно-освітній рух старшого покоління своєї інтелігенції. Але чи ж доступне цим „українофілам” поняття власної української держави? Невже вони навіть у найсміливіших своїх мріях здібні піти далі від якоїсь туманної „конституції”, якою обдарує їх колись російський цар? Тоді „вільно відітхнуть усі російські народи” і пішлють своїх дітей до народніх шкіл, де вчитимуть їх рідною мовою. А все це тільки тому, щоб цим дітям легше було потім перейти до науки державною мовою, яку тепер так легко по виході із школи забувають. Бо ж це не педагогічно вчити дітей з самого початку незрозумілою мовою.

Чому ж це в нас таке діється? Чому в інших народів інакше? Чому в поляків? Бо серед них живуть іще підсичувані новими повстаннями традиції недавньої державности. Завдяки цьому вони не тільки не втратили своєї інтелігенції, своєї провідної верстви, але притягнули до себе та засимілювали інтелігенцію сусідніх народів, особливо українську та білоруську. Хто збагачує їх скарбами культури? Хто з покоління в покоління пориває їх до збройної боротьби, як не нащадки „ясного лицарства руського” — Костюшки, Чайковські, Міцкевичі, Монюшки, Словацькі, Кльоновичі, Чарторийські? Хто творить польську силу, як не ті ж наші Святополк-Мірські, Четвертинські, Сангушки, Немиричі, Дідушицькі, Дунін-Борковські? Хто тепер веде боротьбу в рядах польської соціалістичної партії, як не ті ж самі „кресовяки” — Пілсудські, Наркевичі, Новіцькі, Литвиновичі? Чому ж воно так?

Чому один поневолений нарід не тільки зберігає свою лицарську верству, але й від сусідів доповняє її? А інший нарід, старшої й багатшої культури, відштовхує від себе й посилає на чужу службу тих, що саме мусіли б свій власний нарід боронити, керувати ним і волю йому здобувати?"

Зеленський сердито погасив цигарку й рішуче повернувся на бік. Спати! Сон довго ще не приходив, та врешті Богданові почало маритися. Бреде ніби він у глибокому пушистому снігу за заячим слідом, що хитро понаключував і завжди десь губиться. Рушниця стає Богданові все тяжчою, сніг усе глибший, доходить уже майже до пояса. Все важче стає йому брести до заячого кубла, що вже його бачить оддалік перед собою. Наготовив рушницю: за хвилину заяць мусить випорснути з-під снігу. Але чомусь не випорскує. Зеленський стоїть уже над саміським кублом і раптом бачить, що із снігової нори висовується до нього Каленикова рука з бравнінгом. Його люті, переповнені ненавистю очі вп'ялися в Зеленського... Сухий стріл... Богдан здригається й розплющує очі.

За вікном стояла глуха темна ніч...

За тиждень, коли, здавалось, усе вже затихло й заспокоїлось, коли Зеленський на всю пару сіяв озимину та лагодився до бурякової осінньої кампанії, прийшов з Єлисавету урядовий папір, що викликав його „по особо важному делу” в повітове жандармське правління на дев'яту годину ранку шістнадцятого

серпня 1907 року. Того ж самого дня Цотура попросив його звільнити з праці й віддати йому документи.

Щось наче торкнуло Богдана в серце. Чимось недобрим ввійнуло на нього з того урядового паперу.

Залишилося йому всього два дні. А що ж буде, якщо поїде він у Єлисавет та там доведеться йому на довше лишитися?

Поїхав до тестя. Замкнулись удвох і говорили щось із дві години. Дарма пані Полоцька намагалася щось почути через замкнені двері, дарма потім допитувалася чоловіка, про що розмовляв так довго з Богданом. Старий був якийсь збентежений і пригноблений, але мовчав, бо дав слово зятеві, що передчасно не тривожитиме жінок. Та й не знати було, чи не обернеться ще все на добре.

Другого дня Зеленський виїхав верхи далеко в степ, де Омелько Лисий та Родіон Чалий косили вдвох смужку пізнього проса, і там говорив із ними про щось довго, а вполудне сказав Веремієві запрягти чвірку каштанів у павучок, сердечно поцілував дружину з дітьми й поїхав до Єлисавету.

— За два-три дні приїду. Гостинців привезу вам гарних, що й не сподіваєтесь, — сказав, весело махнувши шапкою, коли коні рушали з-під ганку.

Не знав, що до Байкович не вернеться вже ніколи...

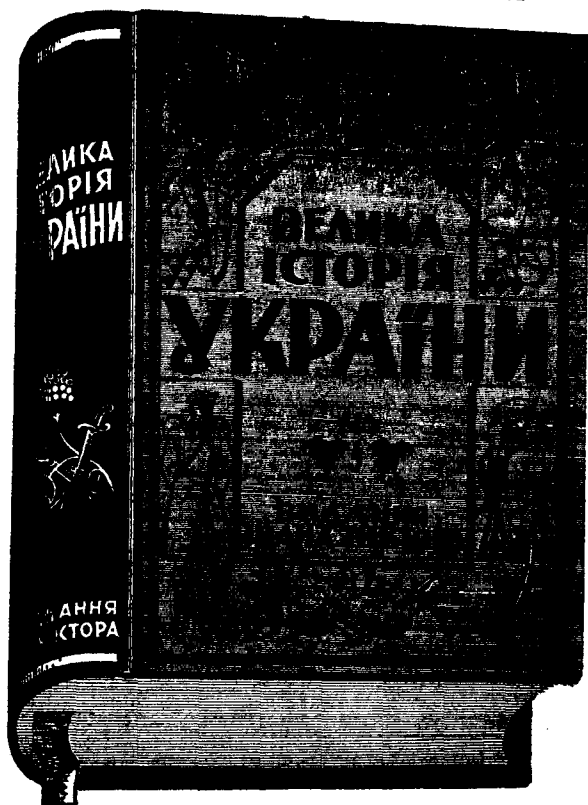
К і н е ц ь І . ч а с т и н и .

З М І С Т

I. Трус	11
II. Конспіратори	28
III. Забуті предки	53
IV. Допити	57
V. Змагання	72
VI. Тривога	84
VII. Вдома	90
VIII. Жах	102
IX. Каленик	105
X. Пожежа	110
XI. Недоля	118

Ваші зауваження про цю книжку просимо посилати на адресу Клубу Приятелів Української Книжки.

КОЖНОМУ ПОТРІБНА

КНИГА ок. 1000 сторін і 600 світлин. Розійшлася дотепер коло 15.000 примірників і це є найкращий доказ її вартости і популярности. Історичний матеріал у цій книзі доведений до 1948 р. Величина книги 10x7x2, ½ цалів. Мистецька оправа в полотно зі золотими витисками.

ЦІНА \$12.00 з пересилкою.

Висылає:

UKRAINIAN BOOK CLUB LTD.
278 BATHURST ST.,
TORONTO, ONT., CANADA.